KHANDANAKHANDAKHADYAM
by
S'RĪHARSAKAVI (1848)

खण्डनखण्डखाद्यम्

महामहोपाध्याय श्रीहर्ष विरचितम्

गवर्णमेण्टसंस्थापितसंस्कृतपाठशालाध्यक्ष श्रीयुत बाबु रसमय दत्त-
महोदयानामनुमत्या

श्रीमदनमोहनतर्कालङ्कारैः संस्कृतम्

संस्कृतयन्त्रे मुद्रितम्

कलिकाता

संवत् १९०५ ।

1848

प्रथमः परिच्छेदः

अविकल्पविषय एकः स्थाणुः पुरुषः श्रुतोऽस्ति यः श्रुतिषु ।
ईश्वरमुमया न परं वन्देऽनुमयापि तमधिगतम् ॥

जानायमोदनविनोदरते गिरीशे
भालेव सङ्कुचितयोरुषितन्तदिन्दोः ।
भेत्तुम्भवाब्धिभ्रमितं दुरितं भवानि
नम्रीभवामि जननङ्घ्रिसरोजयोस्ते ॥

शब्दार्थनिर्वचनखण्डनया नयन्तः
सर्व्वत्र निर्व्वचनभावमखर्व्वगर्व्वान् ।
धीरा यथोक्तमपि कीरवदेतदुक्त्वा
लोकेषु दिग्विजयकौतुकमातनुध्वम् ॥

अथ कथायां वादिनोर्नियमनमेतादृशं मन्यन्ते प्रमाणादयः सर्व्वे तत्त्वसिद्धान्ततया सिद्धाः पदार्थाः सन्तीति कथकाभ्यामभ्युपेयं । तदपरे न क्षमन्ते । तथाहि प्रमाणादीनां सत्त्वं यदभ्युपेयं कथकेन तत् कस्य हेतोः किं तदनभ्युपगच्छद्भ्यां वादिप्रतिवादिभ्यां तदभ्युपगमसाक्षित्वनियतस्य तस्य प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात् उत कथकाभ्यां प्रवर्त्तनीय वाग्व्यवहारं प्रति हेतुभावात् उत लोकसिद्धत्वात् अथ वा तदभ्युपगमस्य तत्त्वनिर्णयविजयाप्तिप्रसञ्जकत्वात् । न तावदाद्यः तदनभ्युपगच्छतोऽपि चार्व्वाकमाध्यमिकादेर्वाग्विस्तराणां प्रतीयमानत्वात्

तस्यैव वा अनिष्पत्तौ भवतस्तन्निरासप्रयासानुपपत्तेः । सोयमपूर्व्वः प्रमाणादिसत्त्वानभ्युपगमात्मा वाक्स्तम्भनमन्त्रो भवताभ्यूहितो नूनं यस्य प्रभावाद्भगवता सुरगुरुणा लोकायतसूत्राणि न प्रणीतानि तथागतेन वा मध्यमागमा नोपदिष्टाः भगवत्पादेन वा बादरायणीयेषु सूत्रेषु भाष्यं नाभाषि । प्रमाणाद्यनभ्युपगमेपि प्रवर्त्तन्तां तन्मते वाचोभङ्गयः तास्तु साधनबाधनक्षमा न भवन्ति तावतेति ब्रूमइति चेन्न प्रमाणाद्यनभ्युपगमस्य प्रवर्त्तितत्वं तदीयसाधनबाधनाक्षमतायां न नियामकं किन्तु सद्वचनाभासप्रत्युक्तयोगित्वमित्यवश्याभ्युपेयं भवता येनाभ्युपगम्यापि प्रमाणादीनि प्रवर्त्तिताः मतान्तरानुसारिभिर्व्यवहारा अभ्युपगतप्रमाणादिसत्त्वैर्मतान्तरव्यवहारादिभिरपरैस्तथाभूता इति कथ्यन्ते । यदि त्वस्मद्वचसि सद्वचनाभासत्वं न भवान् दर्शयितु मीष्टे तदा अनभ्युपगम्य प्रमाणादि भवता प्रवर्त्तितोयं व्यवहारइति शतशस्त्वयोद्घोष्यमानेऽपि नास्माकमादरः अन्यथाभ्युपगम्य प्रमाणादीनि भवता प्रवर्त्तितोयं व्यवहारइत्येतावता भवदीयो व्यवहाराभास इत्यस्माभिरपि वक्तुं शक्यतएव । ननु यदि प्रमाणादीनि न सन्ति व्यवहारएव धर्म्मी कथं सिद्ध्येत् दूषणादिव्यवस्था वा कथं स्यात् सर्व्वविधिनिषेधानां प्रमाणाधीनत्वात् । मैवं । न ब्रूमोवयं न सन्ति प्रमाणादीनीति स्वीकृत्य कथारभ्येति । किन्नाम सन्ति न सन्ति वा प्रमाणादीनीत्यस्यां चिन्तायामुदासीनैर्यथा स्वीकृत्य तानि भवता व्यवह्रियते तथा व्यवहारिभिरेव कथा प्रवर्त्त्यतामिति अन्यथा न सन्ति प्रमाणादीनीति मतमस्माकमारोप्य यदिदम्भवता दूषणमुक्तं तदपि न वक्तुं शक्यं कीदृशीं मर्य्यादामालम्ब्य प्रवर्त्तितायां कथायां दूषणमुक्तं किं प्रमाणादीनां सत्त्वमभ्युपगम्योभाभ्यां वादिभ्यां प्रवर्त्तितायां कथायां उतासत्त्वमभ्युपेत्य अथैकेन सत्त्वमपरेण चासत्त्वमङ्गीकृत्य । न तावदाद्यः अभ्युपगतप्रमाणादिसत्वं प्रति तादृक्पर्य्यनुयोगानवकाशात् द्वितीये तु अतोऽप्यापत्तेः न तृतीयः तथैव कथान्तरस्य प्रसक्तेः उभयाभ्युप-

शनानुरोधित्वाच्च कथानियमस्य अन्यथा स्वाभिप्रायमात्रस्य तेनापि सद्दूषयसि यत्किञ्चिन्मानात्मनि दूषणेऽभिहिते कस्य जयो व्यवतिष्ठताम् प्रमाणाद्यभ्युपगन्तुरेव यावन्नियमभरयन्त्रणा महती स्यात् तस्मात् प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वाभ्युपगमौदासीन्येन व्यवहारनियमे समयं बद्ध्वा कथायां प्रवर्त्तितायां भवतेदं दूषणमुक्तं युक्तमेव तथा सति स्यात् योऽयं भवान् स्वाभिप्रायमपि नावधारयितुं शक्तोऽतिदूरत स्तस्मिन् पराभिसन्धानावधारणप्रत्याशा। अथ वादीत्यत्र दुर्वैतण्डिकं तस्मिन् बोधोऽभिधीयतइत्येव नेष्यते शिष्यादयस्तु तस्य कथानधिकारं ख्या-प्यन्ते अतएव भाष्यकारः सप्रयोजनमनुयुक्तो यदि पद्यतइत्याह स नतु प्रतिपद्यतइति। मैवम्। शिष्यादीन् प्रत्यपि चार्व्वाकादेर्वाद्य-त्वमित्येवाभिमन्तव्यम्। कथञ्च तथा स्यात् तस्य कथाप्रवेशात्तयोस्स-द्राधाद्यमत्वात्कथायामेव हि निग्रहः। नापि द्वितीयः तथा हि स्यादप्येवं यदि कथकप्रवर्त्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति प्रमाणादीनां हेतु-ता तत्सत्त्वानभ्युपगमे निवर्त्तेत नचैवं सम्भवति तथा सति तत्सत्त्वान-भ्युपगन्तॄणां वाग्व्यवहारस्वरूपमेव न निष्पद्येत हेत्वनुपपत्तेः। उक्त-श्चायमर्थो यन्माध्यमिकादिवाग्व्यवहाराणां स्वरूपापलापो न शक्यत इति। अथ मन्यसे कथकवाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं सत्त्वाभ्युपगमः यत्तत्तदभ्युपगम्यतइतिस्थितेरिति। मैवं। कयापि नियमस्थित्या प्रवृत्तायां कथायां कथकवाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं सत्त्वाभ्युपगमो भवता प्रसाध्यः कथनात्पूर्व्वं तत्सत्त्वावधारणं वा परपराजयं वा अभिलषन्तौ कथका-भ्यां यावता विना तदभिलषितं न पर्य्यवस्यति तावदनुरोद्धव्यम् तच्च व्यवहारनियमस्यानुबन्धादेव द्वाभ्यामपि ताभ्यां सम्भाव्यतइति व्यवहार नियमसमयमेव बध्नीतः तच्च प्रमाणेन तर्केण च व्यवहर्त्तव्योवादिना प्रतिवादिनापि कथाङ्गतत्त्वज्ञानविपर्य्ययलिङ्गप्रतिज्ञाहान्याद्यन्यतमं निग्रहस्थानं तस्य दर्शनीयम् तदुत्पादने प्रथमस्य भङ्गोव्यवहर्त्तव्य

नियमबन्धनेऽपि हेतुर्वक्तव्यः तथा च सोऽपि हेतुः कथायां प्रवृत्तावाभिधातुं युक्त इति प्रमाणसत्त्वाभ्युपगमहेत्वभिधानवत् प्रत्यवस्थानमनवकाशं द्वाभ्यामपि वादिभ्यां विचारप्रवृत्त्याभिलष्यमाणतत्त्वव्यवस्थाजयमूलत्वेन व्यवहारनियमस्य स्वेच्छयैव परिगृहीतत्वात्। न चैवं प्रमाणानुपगमे प्रमाणागृहीतमूलत्वान्मूलापरिशुद्धिसम्भवेन सर्व्वविचारविचार्य्यतत्फलविप्लवापत्तिः स्यात्। आवेद्यमानादिपारमार्थ्यादातस्य लोकव्युत्पत्तिगृहीतत्वादस्य च तस्यान्यथाभावासम्भाव्यतया स्वतःसिद्धिशुद्धत्वात्। न च प्रमाणादीनां सत्तापीत्थमेव ताभ्यामङ्गीकर्त्तुमुचिता तादृशव्यवहारनियममात्रेणैव कथाप्रवृत्त्युपपत्तेः प्रमाणादिसत्तामभ्युपेत्यापि तथा व्यवहारनियमव्यतिरेके कथाप्रवृत्तिं विना तत्त्वनिर्णयस्य जयस्य वाभिलषितस्य कथकयोरपर्य्यवसानात्। नापि तृतीयः लोकव्यवहारो हि प्रमाणव्यवहारो वा स्यात् पामरादिसाधारणव्यवहारो वा। नाद्यः। विचारप्रवृत्तिमन्तरेण तस्य दुर्निरूपत्वात् तदर्थमेव च पूर्व्वं नियमस्य गवेषणात्। नापि द्वितीयः शरीरात्मतादीनामपि तथा सति भवता स्वीकर्त्तव्यतापातात्। पश्चात्तद्विचारबाध्यतया नाभ्युपेयत इति चेत् तर्हि प्रमाणादयोऽपि यदि विचारबाध्या भविष्यन्ति तदा नाभ्युपेया एव अन्यथा तूपगन्तव्या इति लोकव्यवहारसिद्धतया सत्त्वमभ्युपगम्यत इति तावन्न भवति। नापि चतुर्थः यादृशो भवता प्रमाणादीनभ्युपगम्य व्यवहारनियमः कथायामालम्ब्यते। तस्यैव प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वानुसरणोदासीनैरस्माभिरप्यवलम्बनात्। तस्य यदि मां प्रतिक्षणातिप्रसङ्गकत्वं तदा त्वां प्रत्यपि समानः प्रसङ्गः।

स्यादेतन्नियतवाग्व्यवहारक्रियासमयबन्धेन कथां प्रवर्त्तयतापि व्यवहारसत्ताभ्युपगन्तव्या नहि सत्तामनभ्युपगम्य व्यवहारक्रियाभिधातुं शक्या। क्रिया हि निष्पादना असतः सद्रूपताप्रापणमिति यावत् प्रमाणैर्व्यवहर्त्तव्यमिति नियमबन्धने प्रमाणकारणभावस्य नियमात्

सद्भावस्य नियतपूर्व्वसत्वरूपं कारणत्वं प्रमाणानामनादाय न पर्य्यवस्यात् । दूषणानामसत्वेन भङ्गावधारणनियमबन्धने साधनाङ्गानां व्याप्त्यादीनां सत्वेन तद्विषयस्य तत्त्वरूपताव्यवहारनियमनादौ च कारणत्वमेव तस्य तस्य सत्वमङ्गीकृतमिति तैरिदमुच्यते प्रमाणादीनां सत्तामनभ्युपगम्य कथारम्भाः प्रवर्त्तन्तामिति । नैवम् । एभिरपि बाधकैः कथायामारब्धायामेवाभिमतस्य प्रसाधनीयत्वे पूर्व्वोक्त बाधायामनिस्तारात् । नच व्यवहारनियमस्य स्वेच्छाकल्पितस्यैव प्रमाणादिसत्तास्वीकारपर्य्यवसायितया नायं दोषः स्यात् यतः सत्ताज्ञानस्य कथाङ्गत्वं नतु सत्तायाः । तत्र किं सत्तावगममात्रात्सत्ताभ्युपगम्येति मन्यसे अबाधितात्तदवगमाद्वा । न तावदाद्यः मरुमरीचिकादौ जलरूपतासद्भावाभ्युपगमप्रसङ्गात् । द्वितीयेऽपि किं वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य तस्यापि कथाकालमात्र एव बाधितावगमाभावात् । अथवा कस्यचिदपि कालान्तरेऽपि च बाधितबोधविरहात् । नाद्यः अतिप्रसङ्गात् पुरुषत्रयावगतस्यापि एकद्व्यावगतस्य च पुरुषान्तरेण तेनापि क्षणान्तरे वक्तुं बाध्यतादर्शनादिति । नचासावर्थोऽसन्नपि द्वित्वादिपुरुषमात्रपूर्व्वजाततत्प्रतीत्यनुरोधाद्बाधदर्शने सत्यपि तथैव सन्नित्यभ्युपगम्यते तस्माद्द्वितीयः पक्षः परिशिष्यते यत्र सर्व्वप्रकारेण बाधितत्वं नास्ति तत्सदित्यभ्युपगन्तव्यम् । तदित्थं यदि नाम वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य दूषणादिसत्तावगमः कथाकालमात्रे तैरबाध्यमानः कथाङ्गत्वेनाभ्युपेयते किमायातं सर्व्वप्रकाराबाधित तत्तत्सत्तावगमाय तत्तत्सत्वाभ्युपगमस्य कथाङ्गताङ्गीकारस्य कतिपयप्रतिपत्तृकतिपयकालतथात्वावगमादेव च प्रायेण लौकिकव्यवहारः प्रतीयते तादृशश्चायं सत्वावगमः कथाङ्गमेतत्तदुच्यते व्यावहारिकीं प्रमाणादिसत्तामादाय विचारारम्भ इति । तस्माद्यादृग्व्यवहारनियमः कृतः तन्मर्य्यादानेन नोल्लङ्घितेति । वादादिवाग्व्यवहारे मध्यस्थावगमः स विजयते यस्य च वचसि नैव तस्यावगमस्तस्य

पराजयः यश्च वादिना निग्रहस्थानावगमः स निग्रहीतः तदितरस्तु न तथेत्यादिनियम एव कथारम्भाय ग्राह्यः अनेन नियमेन व्यवहर्त्तव्य मित्यस्य चायमर्थोऽनेन नियमेनोक्तमनेनेति मध्यस्थावगमस्य विषयो भवितव्यमिति। न च वाच्यमन्ततस्तदवगमस्यापि सत्ताभ्युपेयेति। तथापि कथाचिन्तायां तत्सत्तावगमान्तरस्यैव शरणत्वात्। न चैवमनवस्था तदनुसरणावश्यम्भावानङ्गीकारात् एवं भिषतुरज्ञानजन्मनो माधिकमतिरिति न्यायात्। कथान्तिमासत्त्वे पूर्वपूर्वप्रमाणासत्त्वापत्ति कथायामवगममादायापि न निस्तार इति वाच्यम्। यस्त्वेव हि तथा भिषतुरज्ञानपरम्परामवेक्षमाणा अविश्रान्तेन विचारेण ततःपरमननुसरणीयेनैव समयं बद्ध्वा कथायां मिथः सम्प्रतिपत्त्या प्रवर्त्तनात्। अन्यथा प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमेऽपि ज्ञानानवस्थाया दुष्परिहरत्वात्। न च वाच्यं त्वत्पक्षे स्वरूपसत्ताज्ञानेन व्यवहारस्य चरितार्थयितुं शक्यत्वात् न ज्ञानस्य परम्परानुसरणमुचितं न चैवं त्वत्पक्षे ज्ञानस्वरूपासत्ताङ्गीकारप्रसङ्गादिति। स्वरूपसत्तामादायापि परिहरतोऽनवस्थाप्रसङ्गस्य स्वप्रकाशप्रस्तावे वक्तव्यत्वात्। यथा त्वत्पक्षे स्वरूपसदविशेषेऽपि ज्ञानस्वरूपसत्तैव परं व्यवहारोपपादिका न घटादिसत्ता एवमेवासत्ताविशेषेऽपि ज्ञातमेवासद्व्यवहारोपपादकं नान्यत्। असच्चोपपादकञ्चेति व्याहतमिति चेन्न सदुपपादकमिति कुतो न व्याहतम्। नहि सदुपपादकमसच्च नेति कश्चिदावयोः सिद्धम्। ननु तदसत्ताविशेषात्तत्कार्य्यस्यान्यदापि प्रसङ्गः न कार्य्यस्याद्यसत्ताद्यथेदान्यदापि सामग्रीसत्ताविशेषात्तवापि किं नान्यदा कार्य्यजन्म। अथ न मम तदानीन्तनं सामग्रीसत्त्वं तदातनस्य कार्य्यजन्मनो नियामकं किन्तु ततः प्राक् सामग्रीसत्त्वं तथादर्शनात् तर्हि ममापि कालान्तरस्थमपि तदसत्त्वं तदातनकार्य्यजन्मनो नियामकं तथादर्शनादेव। मम तदव्यवहितोत्तरत्वं तदा कार्य्यनियामकमिति चेत् न समसमयत्वादागन्तुकत्वाद्यविशेषेण नियम्यनियः-

मकव्यवस्थानुपपत्तेः तस्मादन्यदास्थाया एव सामग्र्याः सदा कार्य्यनि-
यमोऽभ्युपेयः तथादर्शनादित्येव मन्तव्यम्। तथा च समः समाधिः
तथापि कार्य्यजन्मकालस्य कोविशेषः। कार्य्यजन्मैव। अन्यथा यदि-
शेषान्तरं तदपि विशेषान्तरवतः कालस्य स्यादिति अपर्य्यवसानमेव
पर्य्यवस्येत् तथापि तत्कालस्यानुगतं किं रूपमिति चेन्न रूपान्तर
वतोऽपि किं रूपमित्यपि पर्य्यनुयोगस्यानुवृत्तेः। किञ्च "अन्तर्भावित
सत्त्वञ्चेत्कारणं तदसत्ततः। नान्तर्भावितसत्त्वञ्चेत्कारणं तदसत्ततः।।"
तथाच्चान्तर्भूतसत्त्वे यदि कारणत्वं तदा स्वविशिष्टे स्ववृत्तिरसतः
स्वाश्रयत्वमापादयति। विशिष्टस्यार्थान्तरत्वेऽपि च स्वस्मिन् सदृत्ति
व्यतिरेकवत् स्वविशिष्टे स्वदृत्तिव्यतिरेकनियमदर्शनात् न सैव सत्ता
तस्मिन्निति अन्यस्या स्वस्याविशिष्टत्वस्याभ्युपगमे तामसन्निवेश्य कारण
त्वमभ्युपगन्तुः सर्व्वथैव कारणमसत्पर्य्यवस्यति। अपरापरसत्तानिवे-
शने वा पर्य्यवसानमेव। नच सत्ताभेदानन्त्यमस्त्वेवेत्यपि पादप्रसारि-
का निस्ताराय सत्ताभेदे हि सद्बुद्धिव्यवहारानुगमननिबन्धनलब्धिः
प्रथमापि सत्ता न स्यादिति सत्त्वबुद्धिमिच्छतो मूलमपि ते नष्टमिति
कष्टतरम्। नच स्वरूपसत्तोपगमाय स्वस्ति भिन्नानप्यनुगत बुद्ध्या-
द्याधानपदेऽभिषिक्तया त्वया जातिमान्नाय जलाञ्जलिर्वितीर्णेव।
माभूदनुगतिः स्वरूपसत्त्वस्येति च वदन् तद्भिन्नां कारणतां कथमनु-
गमयितासीति। किञ्च स्वरूपसत्त्वं स्वरूपात् घटाद्यात्मनो नाभिन्न
मसतोऽपि स्वरूपं स्वरूपमेव न ह्यसन् घटादिर्न घटादिः तथा सति
घटादिर्नेत्यपि न स्यात् असतोऽघटादित्वात्। अथ सदपि सत्ता
मनन्तर्भाव्य कारणं तदानीमसदपि तत्तथास्तु सत्तासत्तयोः कारण
कोट्यप्रवेशाविशेषात्। अथ न सत्ता कारणकोटिनिविष्टा किन्तु
कारणत्वं सत्त्वं नियतपूर्व्वसत्तां हि कारणतामन्यद्इति मन्यसे तर्हि
मन्यसे सैव कारणतास्तु तर्हि कारणसत्तामभ्युपगतवानसीति चट्ट-
कुट्यां प्रभातमिति चेन्न भावानवबोधात् सत्तामसतीमभ्युपगच्छ-

तावपि सत्ता मयाभ्युपगतैव । अन्यथा कासावसतीति त्वमपि किं सत्तान्तरसत्तामन्तर्भाव्य कारणत्वमिच्छसि । नत्वेवं पूर्व्ववत् क्वापि सत्तात्यागो वा अनवस्थायां पर्य्यवसानं स्यात् । असत्ताविशेषात् कारणनियमः कथं स्यादिति चेन्न सत्ताविशेषेऽपि तुल्यत्वात् । सत्त्वेऽप्यन्वयाद्यनुविधानं तस्य तज्जातीयस्य वा तत्पक्षेऽसत्त्वाविशेषात् व्यतिरेकः परं सोऽप्यनियतो यदा कारणाभाव स्तदा कार्य्याभावावश्यम्भावानभ्युपगमात् नित्यासतः कारणस्यासत्त्वएव कदाचित्कार्य्योत्पादात् अन्वयस्तु न कदाचिदपीति चेन्न तुल्यत्वात् । अन्वयो नास्तीत्यभ्युपगच्छतापि अन्वयोपगमात् । अन्वयस्यापि सत्तान्तर्भावने कथितदोषापत्तेः । एतेन "आम्रामोदकल्पा ये ये चोपार्ज्जित मोदकाः । रसवीर्य्यविपाकादि तेषां तुल्यं प्रसज्यते" इत्यस्यापि बाधकत्वमाम्रामोदकायते । सत्तान्तर्भावानन्तर्भावाभ्यां प्रत्यादेशात् आम्रामोदकादिनापि च रसवीर्य्यविपाकादिजननात् । तदसत्कथं कार्य्यं स्यादिति चेन्न सत्तामन्तर्भाव्य कार्य्यत्वोपगमे कारणवत्कार्य्येऽपि उक्तदोषस्यानन्तर्भावे वा विशेषस्य पूर्व्ववदावृत्तेः तस्मात् "पूर्व्वं सम्बन्धनियमे हेतुत्वे तुल्यएव नौ । हेतुतत्त्वबहिर्भूतसत्त्वासत्त्वकथा वृथा ।" आस्तां प्रतिबन्दिग्रहग्रहः कथं पुनरसतः कारणत्वमवसेयं प्राक्सत्त्वनियमस्य विशेषस्यानभ्युपगमात् असत्त्वस्य चाविशेषादिति चेन्न इदमस्मान्नियतं प्राक्सदितिबुद्ध्याविशेषात् । भ्रान्त्यैवं बुद्धिर्गोचरेतिप्रसङ्ग इति चेन्न यादृश्या हि धिया चिरतरकक्ष्याबाधानवरोधविश्रान्तया वस्तुसत्त्वनिश्चयस्ते तादृश्यैव विषयीकृतस्य ममापि कारणतानिश्चयः, केवलन्ततः परास्वपि कक्षासु बाधात् पूर्व्व पूर्व्वभ्रान्तिसम्भवेन न तावता सत्त्वावधारणं वयं मन्यामहइति विशेषः । परदर्शनसिद्धान्तस्य भूरिकक्षाबाधविनोऽपि ततः परकक्षाबाध्यमानत्वेनातथाभावोपगमात् अन्यथैकदर्शनपरिशेषः स्यात् । एतेन सत्त्वाविशेषात् कथं कस्यचित्पक्षस्य चिरतरकक्षाबाधविलम्बनाभि-

त्यपि निरस्तम्। अथैकबुद्धिविषयत्वादन्यदायां कोऽविशेष इति चेत् यदा यदापि तादृशबुद्धिविषयतैव अन्यथा कथय कथमन्यदा तादृशबुद्धि विषयतया अन्यदा सत्त्वं स्यात् तदासत्त्वमन्यदास्तेन गृह्यत इति चेत् अल्पकालिकमेव तर्हि तत्तदातनकारकवैयर्थ्ययोगीति समानं तदेतत् सन्निहितसत्त्वमिति गीयते असती सा न विशेषिका सती सा नेदेत्य-भिसन्धानेन सन्निहितिरपि सती भवेति एतच्च प्रतिवक्तव्यः ज्ञानं साव-द्यवहारोपपादकतया द्वाभ्यामप्यनुमतं तस्यापि जिज्ञासायां भिन्नतुर कथाविश्रान्तत्वेऽस्य यदि सत्तोपपन्ना भविष्यति तदा सत्ता तेनेद मुपपादितं भविष्यति। अथासत्ता तस्य पर्यवस्यति तदा असत्त्वेव तेनेद मुपपाद्यत इति स्वीकर्त्तव्यं अनभिप्रेतेव अन्ते विशिष्टताव्यवहारः। अविचार्य्यैव तावदस्य सदसत्त्वं विचार आरब्धव्यः अन्यथा प्रथममेव मतिकर्मे कथारम्भमनवकाशमापद्येत स्वीकृतञ्च भवतापि भविष्य-दादिविषये विज्ञाने विशिष्टव्यवहारनिदानत्वमसतो विषयस्य कारण शक्तेश्च विशेषकमसदेव कार्य्यं न च कालान्तरसम्बन्धिनी सत्ता तस्या एकत्रान्यत्र नास्त्यदापीति वैधर्म्यं मतयोरपीति न क्वचिद् विशिष्टव्यवहार प्रवृत्तिसमये द्वयोरप्यसत्ताविशेषात्। प्रयोजनानुपयुक्ते काले तस्य स्वरूपतोऽवस्थानं घाटस्यानुतिष्ठते वेश्मनि यामिजागरकत्वान्त मनुहरति तथापि कालान्तरस्थित्या घटादिकं स्वरूपतो विशेषणतश्च व्यवच्छिन्नं तद्विज्ञानेन स्वभाववशात् स्वविशेषणवैनोपादीयते। नन्वेव मत्यन्तासङ्कवितुमर्हति तस्य स्वरूपतो विशेषणतश्च व्यवच्छिन्नत्वानङ्गी-कारात् कुत स्वभावतो विज्ञानं सम्बन्धि नियम्येत न उत्तमश्च अस-तोपि तदेव रूपं तस्य नियतस्वरूपत्वेव नियतविशेषणत्वेवासत्त्वादन्य-थातिप्रसङ्गात् भ्रान्तिविषयेण दर्शितमित्यलमतिविस्तरेण।

अपरे पुनश्चेतसोपि शून्यताङ्गीकारे मनः प्रत्ययमनासादयन्तः सर्वमिदमसदेव विश्वमित्यभिधातुं सहसैवानुत्सहमाना आभन्ते ज्ञानं

तावत् स्वप्रकाशं स्वतएव सिद्धरूपं न खलु विज्ञाने सति जिज्ञासोरपि कस्यचिज्जानामि न वेति संशयः न जानामीति वा विपर्य्ययो व्यतिरेक-प्रमा वा तेन जिज्ञासितस्यात्मज्ञानव्यतिरेकप्रमाणामभावसमुदायः स्वव्यापकं जिज्ञासितस्य प्रमितत्वमानयति अन्यथा हि जिज्ञासितप्रमितत्वव्यतिरेकव्यापकं जिज्ञासितव्यतिरेकोऽस्तीति ज्ञानमविज्ञातं जिज्ञास्यं स्यादतः सर्व्वजनस्वात्मसम्वेदनसिद्धं बोधस्य स्वरूपम् व्यवसायस्यानुव्यवसायनियमात् न तत्र संशयादिरिति चेन्न यत्रैवानु-व्यवसायेयत्ता नोपेया तत्र जिज्ञासायामात्मधर्म्मिकं तत्संशयमारभ्य व्यवसायविषयपर्य्यन्तं संशयाक्रान्तिदुष्परिहरत्वात्। विषयिसद्भाव-संशये च तद्विषयेऽपि संशयस्य सम्भवात् एवं हि त्रिचतुरसम्वेदनकक्षाणामवधिरव्यवस्थाभ्युपगमोऽपीति स्वप्रकाशेऽनुमानमेयव्यवस्थाया अभावादेव तदाश्रया दोषा निरवकाशाः अन्यथा तु बोधस्वरूपमेव न सिद्ध्येत् यदि हि विज्ञानं परतः सिद्ध्येत् तदा अनवस्था स्यात् नच बाध्यमवश्यवेद्यता चित्तेर्नाभ्युपेयते स्वार्थव्यवहारस्तु स्वरूपसत्तया प्रसूयत इति कानवस्थेति यतस्तस्यां प्रमाणानुपन्यासे स्वरूपसत्तापि कुतो यया व्यवहारोपपत्तिः को ब्रूते सती सा चित्तिरसत्येव न कुतः सामान्यतो विशेषतश्चात्वविधावपेक्षितसिद्ध्या यत्र विशेषरूपायां प्रमाणाप्रवृत्तिः तदा तत्र सत्वसाधनम्। सत्वेऽपि जिज्ञासायां सत्यां पश्चाद्व्यवहारस्तदैव वा अन्यद्वा प्रमाणमस्त्येवेति चेन्न तस्यापि सत्वं कथमित्यनवस्था स्यात् शेषासिद्ध्या सर्वासिद्धिर्वा प्रसज्येतेत्यर्थासिद्धि पर्य्यन्तस्य व्यसनस्य दुरुत्तरत्वात् सेयमप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिद्ध्यतीति। घटसत्तां हि व्यवहरता प्रामाणिकेन तत्र प्रमाणसद्भावो वाच्यः यदि प्रमाणमनुपन्यस्य साक्षीत्यङ्गीक्रियते तदा वैपरीत्यमेव किन्न स्यात् ततश्च घटसत्तायां प्रमाणसत्ता दर्शनीया। तथा च प्रमाणसत्तापि तत्प्रमाणसत्तामन्तरेण न प्रामाणिकस्याङ्गीकारादा सर्वप्रमाणसत्तानिवृत्तेर्वस्तुसत्तानिवृत्तिनियतत्वात्। अन्यथा सतन

रूपादेरप्यापत्तेरिति, आत्मनोऽनवस्थादिदोषश्च स्वप्रकाशवादिनः स्यात्।
यदि च वित्तिमेव प्रमाणसत्तां परोक्षीकार्य्येत तदा घटसत्तामपि तथै-
वाङ्गीकार्य्यं तामिति घटेऽपि वृथा प्रमाणोपन्यासायासः। अथ ना-
नावधानलब्धवित्तितद्वित्तिधाराऽभ्युपगम्यते किन्नाम कदाचित् कुत-
श्चित् वित्तिः प्रमीयतइति सर्व्वा वित्तिः प्रमाणसिद्धेत्यभ्युपेयत इति
चेन्न स्यादप्येवं यदि घट इति घटं जानामीत्येताधिका घटवित्ति
तद्वित्तिधारया विषयभावेन प्रविष्टया तादृग्विषयप्रतिभासमय्यरा
वित्तिरेकशब्देनत्वन्येनानानुभूयेत। यद्यस्मरादिविलक्षणजन्मनि सा
सम्भाव्यते तदा यस्या अपि वित्ते तावच्छिन्नगर्भिताधी विषयः सा-
प्यन्यथा कयाचिदुत्तरेण च प्रमाणाभावस्यानिर्णीतत्वापत्तिश्च। नहि
स्वमनन्तर्भाव्य कयाचिद्धिया स्वप्रवाहो ग्राह्यः तथा सति स्वप्रकाश
सिद्धेः अतएवान्योन्यविषयताविरहात् सविषयकान्योन्यग्रहे स्वप्र-
काशापत्तेः। नच पुरुषान्तरेण सा प्रमीयते ननु तदभावइति ते प्रमा-
णान्तरमपि प्रमाणान्तरसद्भावपरम्परापत्तेः। नचैवं घटसामग्री
तत्सामग्रीगवेषणेऽप्यनवस्था स्यात् वैषम्यात् यदि घटसामग्री तत्सा-
मग्रीधारा कुत्रचिद्विच्छिद्येत तदा घटः सदातनः स्यादित्यर्थापत्त्यैव
घटः सामग्रीपरम्पराविच्छेदविरहितएव प्रमीयते यदि तु ज्ञानेऽप्येवं
स्यात् तदा तस्य प्रवेशात् स्वप्रकाशापत्तिः अप्रवेशादनवस्था अवेदने
शेषासिद्ध्या सर्वासिद्धिरिति असमञ्जसं दुरुत्तरमेव। ये च मानमेयभावा
श्रया दोषाः कीर्त्तनीयास्तेऽपि प्रसज्येरन्। नच तैर्दोषैर्नास्त्येव ज्ञान
मित्यास्थेयं स्वतः सर्वसिद्धस्य दुरपह्नवत्वात् स्वप्रकाशाङ्गीकारादेव
चानुभवस्य सर्वदोषहानेर्वक्ष्यमाणत्वात् प्रकाशात्मतामात्रस्यैव स्वतः
सिद्धिसम्भवे जडात्मनां धर्म्माणां केषामपि तदन्तर्भावानुपपत्तिः
अतएव धर्म्मायथाप्रवृत्तिषु वाग्व्यवहाराविषयत्वं कालानवच्छेद
मादाय नित्यतोपचारः देशानवच्छेदमादाय विभुत्वव्यपदेशः प्रकाराव
च्छेदविरहनिबन्धनश्च सर्वात्मत्वाद्वैतादिव्यवहारः सौगतप्रभाकरवत्

अभावे अभावं प्रति नैयायिकस्याभावानतिरेकस्वीकारादिवादेवा व्याघातः अभावविषयनिषेधस्य प्रतियोगिनः सर्वथैवासिद्धावपि न काचित् क्षतिः। तदेतत् श्रुत्वा प्रमाणेनोपलक्ष्यमन्यायात् तात्पर्यतः प्रकाश्यते तेन परमार्थतोऽभिधानाभिधेयभावविरहे तात्पर्यतः श्रुतिस्तस्मिन्नविवादस्थायां पराभ्युपगमरीत्या प्रमाणमित्युच्यते वस्तुतस्त्वात्मसिद्धमेव चिद्रूपम्। ननु च स्वप्रकाशत्वं ज्ञानस्येत्यनुपपन्नमिदं क्रियाकर्म्मभावस्य भेदव्यतिरेकेणानुपपत्तेः कार्य्यं। क्रिया हि कर्म्मणो भवति कर्म्म च कारकं क्रियायाः न च स्वेनैव स्वनिष्पादने शक्यं पूर्व्वापरभावविशेषस्य हेतुहेतुमद्भावरूपत्वात्। न च तस्मादेव तदेव पूर्व्वमपरञ्च सम्भवति तदवच्छिन्नकालविशेषस्य तत्पूर्व्वशब्दार्थत्वात् तदा च तस्य सद्भावस्वीकारे स एव कालस्तदवच्छिन्नोऽनवच्छिन्नश्चेति विरोधात्। नैवम्। क्रियायाः कर्म्मजन्यतानियमानङ्गीकारात् सर्वथैवानागतविज्ञाने तदसम्भवात्। अविजनकतामादाय कर्म्मणि कारकत्वव्यपदेशात् कारकव्यापारविषयत्वाद्वा परसमवेतक्रियाफलभागित्वाद्वा कर्म्मलक्षणात् क्वचिदपि क्रियाजनकत्वेन कर्म्मव्यवहारोपपत्तेः। किञ्च तत्कर्म्मत्वं यत् स्वं प्रति विरुध्यते परसमवेतक्रियाफलभागित्वमिति चेन्न अपादानस्यातिव्याप्तेः अपादानं कर्म्मापीति चेन्न वृक्षात्पर्णं पतति वृक्षं पर्णं पततीत्यपि स्यात् विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति तदविवक्षातो नैवमिति चेन्न वस्तुतस्तद्रूपस्य यदि विवक्षा स्यात् तदा तदपि स्यात् अपादानस्य कर्म्मत्वं न विवक्ष्यतइति प्राञ्चिकसम्प्रदायइति चेत् तर्हि निरस्तसर्व्वकर्म्मव्यवहारेऽपि स्वज्ञाततल्लक्षणानुरोधेन कर्म्मत्वमभ्युपगच्छता वस्तुमात्रं कर्म्मत्यपि चक्षुषं सावकाशितं स्यात् कथञ्च लोकोत्तरप्रज्ञेन निरस्तसर्व्वकर्म्मव्यवहारेऽपि कर्म्मत्वमस्तीति ज्ञातम् अपादानेतरदीदृशं कर्म्मेति चेन्न तथापि नदी वर्द्धतइत्यादौ तदूर्द्धप्रान्ततीरभागप्राप्तिफलायाः सकर्म्मत्वापत्तेः अपादानेतरदित्यस्य स्थाने क्रियाजनकेतिकरणेऽप्यस्य

तदवस्थत्वात् विनाशानन्तरभाव्यां स्थितौ तदयोगाच्च स्थितं व्यजतीत्यादाव कर्म्मकत्वप्रसङ्गाच्च । आत्मानं जानामीत्यत्र च परत्वाभावादकर्म्मकत्वापत्तेः । तत्राप्युपाधिभेदात्परत्वं कर्त्तृत्वभोक्तृत्वाद्युपहितस्यैवात्मनो ज्ञेयत्वाभ्युपगमादिति चेन्न यतोऽस्तु तावदेवं यथा कथञ्चित्तथाप्यध्यात्मविदो निरुपाधिमात्मानं जानतो ज्ञानं नात्मकर्म्मकं स्यात् । पच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यादौ कर्म्मकर्त्तरि का गतिः स्यात् सर्व्वज्ञमीश्वरमन्यमानेन च नित्यज्ञाने तस्मिन् भगवति फलवाप्तत्वस्यानभ्युपगमात् तं प्रत्येतल्लक्षणासिद्धिः तस्माद्व्याकरणकारैः प्रसिद्धप्रयोगे नदी वृद्ध्यादिवत् कर्म्मापि परिभाषितमित्युक्तं तदनुगतलक्षणगवेषणया प्रेक्षेश्वराभिसन्धौ स्वप्रकाशवादे निर्वक्ष्यामः ।

ननु चाभेदे विषयविषयिभावस्यैवासङ्गतत्वम् । विषयित्वं हि विषयसम्बन्धिता सम्बन्धश्च भेदमन्तरेणासम्भवदवस्थितिः सम्बन्धमितेः सम्बन्धिस्वरूपभेदमितिव्यतिरेके वैपरीत्यावधारणात् । नैवम् । विषयविषयिभावोऽपि सम्बन्धो न सम्बन्धिस्वरूपादभिन्नः तथाभूतस्यापि च स्वान्तस्तत्सम्बन्धस्यापि स्वाश्रयात्मकत्वमभ्युपेतव्यमनवस्थाभयात् तथा सति च सैव यतः सम्बन्धमितिः सम्बन्धस्वरूपात्सम्बन्धिनोर्भेदमनादायैव पर्य्यवस्यतीत्यभ्युपगन्तव्यं स्वभावसम्बन्धस्येतरसम्बन्धमर्य्यादातिशायित्वात् तथा विनापि सम्बन्धिभेदं विषयविषयिभावात्मायं सम्बन्धः पर्य्यवसास्यति तदवगमोऽपि तदवगमात्र्यतिरेकेणैव भविष्यति कोऽविरोधः । नन्वेवं घटतज्ज्ञानयोर्यादृग्विषयविषयिभावस्तादात्म्यापि स्वप्रकाशविषयविषयिभावान्यत्वे वाध्यतैव च स्यात् अवश्यं च न विद्याविद्यानाघटतज्ज्ञाने बाध्यत्वं परमार्थसति तु स्वप्रकाशे पारमार्थिकत्वमिति द्वयोरनुगमेऽपि न दोषः । अथ वा आत्मना सह क्रियाकर्म्मभावो विषयविषयिभावो वा स्वप्रकाशार्थं इति नाभ्युपेयमेव यथा तु भवता सत्तासम्बन्धादितरस्य सद्व्यवहारव्यवस्था सत्ता स्वयमेव सद्रूपा तथा तावता ज्ञानाश्रयता तज्ज्ञानविषयत्वाज्ञानमपि स्वत एव सिद्धस्वरूपम् ।

अथवा यथा बहुव्रीहिसमासे तद्गुणसंविज्ञाने गुणभावादायैव प्रधानस्या-
न्यपदार्थस्य बहुव्रीहिसिद्धपदप्रतिपाद्यता तथा विज्ञानस्याविषयमपि
स्वात्मानमादायैव स्वविषयव्यवहारप्रवर्त्तनं समर्थ्यतां सोऽयं गुरूणां
सविषयकविज्ञानस्वप्रकाशतापक्षो न ब्रह्मस्वप्रकाशता तत्र विषयाभा-
वात् एतावन्मात्रेण तु स्यात् यथा स्वविषयेऽपि कुटादौ बहुव्रीहि
वाक्यं व्यवहारं प्रवर्त्तयति तथा ज्ञानमविषयेऽप्यात्मन्यविद्यादशाया-
मिति। तदेवं यद्यदन्यत्र दृष्टवैधर्म्यं स्वप्रकाशे पर्य्यवस्यति तत्सर्वमन्य-
थानुपपत्तिरेव स्वप्रकाशप्रसाधकतया प्रदर्शिता स्वीकारयति। तद्यथा
अन्यो ज्ञाता अन्यश्च ज्ञेय इत्यन्यत्र दृष्टमहमिति व्यवहारान्यथानुप-
पत्त्या त्याज्यं तथा अन्यज्ज्ञानमन्यज्ज्ञेयमिति जानामीति व्यवहारान्यथा-
नुपपत्त्या त्याज्यं सर्वतो बलवती ह्यन्यथानुपपत्तिः तथा दृष्टतामात्रमेव
सत्यत्र प्रकृतं तर्कशतमपि बाधते तदिदमाहुः। "प्रमाणवन्त्यदृष्टानि
कल्प्यानि सुबहून्यपि अदृष्टशतभागोऽपि न कल्प्यो निष्प्रमाणक इति।"
तस्मात् "अन्यथानुपपत्तिस्तु देवी वस्तुप्रसाधिका। पिनष्टि दृष्टवैमत्यं
सैव सर्वबलाधिका। बाध्यान्यथोपपत्तिर्वा त्याज्यो वा दृष्टताग्रहः तद्धे
कथं समावेशश्चायातपदयोरिति।" तदित्थं त्वदङ्गीकृतसद्विचार-
सहस्रोपपन्नैरेवं विधैर्विचारैः स्वप्रकाशता भवता सुप्रतिपद्या। अस्मा-
भिस्तु स्वसंवेदनबलादेव स्वतःसिद्धिरूपं विज्ञानमाश्रीयत इति एवञ्च
सति सौगतब्रह्मवादिनोरयं विशेषो यदादिमः सर्वमेवानिर्वचनीयं
वर्णयति। तदुक्तं भगवता लङ्कावतारे "बुद्ध्या विविच्यमानानां स्व-
भावो नावधार्यते। अतो निरभिलाप्यास्ते निःस्वभावाश्च देशिता इति।"
ज्ञानव्यतिरिक्तं पुनरिदं विश्वं सदसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयं ब्रह्मवादिनः
सङ्गिरन्ते। तथा हि नेदं सद्भवितुमर्हतीति वक्ष्यमाणदूषणग्रस्तत्वात्
नाप्यसदेव तथा सति लौकिकविचारकाणां सर्वव्यवहारव्याहत्यापत्तेः।
तदपि निर्वक्तुमसामर्थ्यं खण्डयास्यन्तां येभ्यो निरुक्तयः शिष्यन्त-
रव्युपालम्भवचनं तत्तदा शोभेत यदि मेयस्वभावानुगामिनीयमनिर्वच-

नीयतेति नब्रूयु र्वक्तृदोषादिति च वदेयुः। यस्तु यस्तु वादी निरुक्त्य-
भिमानं धत्ते स निर्व्वक्तु न तु भ्रश्यति वक्तृत्वदोषात्। नच ते दोषाः
स्वोक्तिमपि घ्नन्तो जातयः कथं न स्युरिति वाच्यं यतोऽनिर्व्वचनीयत्वं
बाध्यते तैर्दोषैः स्वयमप्यनिर्व्वचनीयैरेव अनिर्व्वचनीयैरपि च तैर्य्यव-
च्छियत एवेति कुतोऽस्मान् प्रति व्याघातः स्यात् तज्जातीयत्वस्य च
निरूप्य योजयितुमशक्यत्वात्। ननु सदसत्त्वपक्षयोर्दोषदर्शनादनि-
र्व्वचनीयतेति ब्रुवाणस्य किं सदसत्त्वसंशयः किम्वा सदसत्त्वपक्ष
बहिर्भावाभ्युपगमः। आद्ये भवितव्यं सदसत्त्वयोरन्यतरेणैवैकस्या-
भासत्वं तच्च सत्त्वपक्षदोषस्यैवाभ्युपेयभावावश्यकत्वात् यदि तावत्
सत्त्वपक्षः तदा सत्त्वपक्षे दोषः कथं सङ्गच्छते अथासत्त्वपक्षः
तदा सर्व्वासत्त्वे तद्दोषः कथं सद्भावमनुभवितुं प्रभवेत द्वितीयस्तु
व्याघातादेवासम्भवी परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिरिति
तदेतदनाकलितपराभिसन्धेः प्रत्यवस्थानम्। योऽपि सर्व्वमनिर्व्वचनीय
सदसत्त्वं ब्रूते स कथमनिर्व्वचनीयतासत्त्वव्यवस्थित्यै पर्य्यनुयुज्यते
सापि हि कृत्स्नप्रपञ्चपरसर्व्वशब्दाभिधेयमध्यनिविष्टेव परस्यैव तु
व्यवस्थयैवं पर्य्यवस्यति निर्व्वचनप्रतिक्षेपादनिर्व्वचनीयत्वं विधिनिषेध
योरेकतरनिरासस्येतरपर्य्यवसायितायास्तेनाभ्युपेयत्वात् ततः पर-
कीयरीत्येदमुच्यते अनिर्व्वचनीयत्वं विश्वस्य पर्य्यवस्यतीति। वस्तुतस्तु
वयं प्रपञ्चसत्त्वासत्त्वव्यवस्थापनविनिवृत्ताः स्वतःसिद्धे चिदात्मनि ब्रह्म
तत्त्वे केवले भरमवलम्ब्य चरितार्थाः सुखमास्महे ये तु स्वपरिक-
ल्पितसाधनदूषणव्यवस्थया विचारमवतारयितुं तत्त्वं निर्णेतुमिच्छन्ति
तान् प्रति ब्रूमो न साध्वीयम्भवतां विचारव्यवस्था भवत्कल्पितव्यव-
स्थयैव व्याहतत्वात् अतएवास्मदुपन्यस्यमानदूषणस्थितिविषयाः पर्य्य-
नुयोगा निरवकाशाः त्वद्व्यवस्थाया एव व्याहत्युपन्यासात् न चोपन्या-
सएव निर्बन्धकरणं विचारोपन्यासस्य सदसत्त्वोपगमोदासीनैर्विचा-
र्य्यमित्यभ्युपेत्यैव परं विचारप्रवर्त्तनायाः अशक्यत्वमित्यावेदितत्वात्।

यदि तु विचारस्य सत्त्वमनभ्युपेत्य न विचारयितुं शक्यमित्युच्यते तदा प्रमाणसत्त्वार्थं न तदीयसत्त्वाभ्युपगमोऽपि शक्यते अतिप्रसङ्गादिति विचारस्यापि विचार्य्यत्वेऽनवस्थया विचारारम्भस्याप्यसम्भवः स्यात्। न च पूर्वपूर्वसिद्धत्वाद्विचारे विचारान्तरमिदानीं गवेषणीयमिति वाच्यम् विचारस्य पूर्वसिद्धत्वे विचार्य्यस्यापि विषयत्वेनावस्थितत्वात् तस्य विचार्य्यमपि पूर्वपूर्वमेव विचारितमित्यनारम्भ एव विचारस्य अथ विचार्य्यविशेषस्य पूर्वमसिद्धत्वात्तदर्थं विचारारम्भः तर्हि विचारविशेषस्यापि तद्विषयकस्य पूर्वमसिद्धिरेवेति तथाप्युक्तदोषः यदि च त्वद्दर्शनरीत्याभिधीयमानं मत्ताभिर्बाधं विधत्से तदास्माभ्युपगमरीतिबाधविधायितैव ते स्यात् अस्माभिर्निर्वाच्यमानस्य त्वया खण्डनयुक्तौ च बाधि स्यानाकमेव केवला खण्डनयुक्त्योबाधिका निर्वाच्यपक्षस्य बाध्यत्वस्य मदुक्तस्य पक्षस्य त्वयैव निर्वाहात् तस्मात् त्वया निर्वाच्यमप्यस्माभिस्तु खण्डनीयमितीदृश्यमेव परं कथायां त्वन्निर्वाच्यनिर्वाहे वच जयो नान्यथेति तदेवं भेदप्रपञ्चोऽनिर्वचनीयः ब्रह्मैव तु परं परमार्थसदद्वयमिति स्थितम्।

नन्वद्वैते किं प्रमाणं प्रश्न एव तावदयमद्वैतमनङ्गीकुर्वतो नोपपद्यते प्रमाणं यन्नाम द्वैते पृच्छ्यते तस्याप्रतीतौ कथमेवम्भूतः प्रश्नः सङ्गच्छते न हि प्रमाणमात्रं भवता पृच्छ्यते किन्नाम विषयविशेषनियतं तच्च तदैवोपपद्यते यदि तादृशं ते प्रतीतिमारोहेत प्रश्नस्य वाग्व्यवहारविशेषत्वात् व्यवहारस्य च स्वजनकज्ञानविषयनियतत्वात् अन्यथा व्यवहाराणां विषयनियमप्रयोजकस्यान्यस्यासम्भवेन व्यवहारविषयपारिप्लवत्वापत्तेः। यदि चाद्वैतं प्रश्नविषयः प्रतीतमुच्यते तदा तत्प्रतीतिस्ते प्रमा स्यादप्रमा वा। आद्ये यदेव तस्याः प्रमायाः करणं तदेवाद्वैते प्रमाणं तदपि सम्प्रतिपन्नमिति वृथा तव प्रश्नः। न च वाच्यं सामान्येनाद्वैतप्रमाणसिद्धौ भूतायामपि विशेषतः प्रमाणे प्रश्नः यतः सामान्यसिद्धावेवाद्वैतसिद्धेः।

विशेषाय विचारः क्वाचदन्तविचारवत् स्यात् सामान्यसिद्धिरेव विशेषमाक्षिप्यानयन्ती विशेषमपि ते कथितवतीति किमन्यत् प्रश्नेन परिगणितेषु हि प्रमाणप्रकारेषु सर्वेषु मध्ये यत्रैव दोषं न प्रति-बध्नासि तत्रैव विशेषे सामान्यस्य विश्रान्तेः। यदि च परिगणितेषु प्रमाणप्रकारेषु सर्वेष्वेव दोषं प्रतिबध्नासि तदा प्रकारान्तरमाक्षि-प्यापि सामान्येन विश्रमणीयमेव यदि च का प्रमाणस्यार्थक्रियासाविति प्रश्नार्थः परिक्षिप्यते तदा सर्वा व्यक्ति विशिष्यतेन निर्देष्टुं शक्यत इति तदनिर्देशोऽपि न नः किञ्चिदपचीयते। यदि च द्वितीयस्त्वदानी-मद्वैतप्रतीतिमप्रमाणमन्यमानस्य तव अप्रमाविषये किं प्रमाणमिति कथं न प्रश्नो व्याहन्यते। अथ अप्रमा सा मम मते तव तु मते प्रमैवेति तत्करणं प्रमाणं पृच्छाम इति ब्रूषे नैतदभ्युपपद्यते तवाद्वैते यत् ज्ञान-मुत्पद्यते तत्करणं मया प्रमाणरूपं वक्तव्यमित्यत्र ममाभिमतात्। यदि नाम मया अद्वैतमभ्युपेयते तावता किन्तावदङ्गीकृतस्य तज्ज्ञानस्य करणमवश्यं प्रमाणं स्यात् वस्तुतो वह्निमत्यपि पर्वते यदि कश्चि-दार्द्रं धूमं प्रतीत्य ततो वह्निमनुमिनोति तावता किं बाष्पविषयं धूम-ज्ञानं तत्करणं प्रमाणमेष्टव्यमिति। अस्तु वा प्रश्नोऽयं यथा तथा श्रुतिरद्वैते प्रमाणमिति ब्रूमः श्रूयते खल्वेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चनेत्यादि श्रुतिप्रामाण्यं सिद्धार्थप्रामाण्यञ्चेश्वराभि-सन्धौ प्रसाधयिष्यते सिद्धार्थानां श्रुतीनामन्यपरत्वमपि यदि स्यात् तथापि पदशक्त्यन्वयबलेन तासु प्रतीयमानमर्थमबाधितमादायैव ता-सामनन्यपरीभवनात्। धियः स्वतः प्रामाण्यस्य बाधकैकापोद्यत्वात्। ननु नाद्वैतश्रुतीनामुक्तार्थे प्रामाण्यं भवति प्रत्यक्षादिबाधात् तत-स्तान्यथैव कश्चित्तात्पर्यं कल्प्यम्। मैवम्। यदद्वैतश्रुतेर्बाधकं प्रत्य-क्षादि मन्यसे तदात्मीये विषये घटपटादेर्भेदे नियत सदोत्पद्येत न तु प्रत्यक्षादिकं भूतभाविवर्त्तमानसकलव्यक्तिभेदग्राहि जायमान-

मातयोः सम्प्रतिपन्नमस्ति तादृशेन च ज्ञानेनोत्पद्यमानेन सार्व्वज्ञं तदा तव श्रद्दध्याम् यदि जानासि मम चेतसि किं वर्त्तत इति । यदि च प्रत्यक्षादि किञ्चिन्मात्रविषयं तदा तद्विषयादन्यत्रापि प्रवर्त्तमाना नाद्वैतश्रुतिस्तेन बाधितुं शक्यते स्वविषयमात्रे प्रमया विपरीतविषयज्ञानबाधनात् अन्यथातिप्रसङ्गात् । माभूदग्नीषोमीयपश्वालम्भनविधिना सर्व्वभूताहिंसाश्रुतेर्बाधः यदा चैवं तदा बाधिकाया धियो बाध्यायाश्चाद्वैतबोधने श्रुतिर्निराबाधा सती तयोरैक्यं बोधयतीति प्रत्यक्षादि कथं स्वात्मानमेव बाधेत घटेन पटेन तद्भेदेन च स्वविषयेण सह तस्याएव धियः श्रुत्या सर्वस्याद्वैतं गोचरयन्त्या कथं नाभेदे प्रामाण्यमासादयितव्यं तत्राबाध्यमानत्वात् नहि तस्याधियः स्वात्मा वा स्वात्मना वा सह घटपटादेर्भेदोपि विषयः घटपटौ भिन्नावित्येवमाकारापि सा जायते नत्वहं घटात् पटाच्च भिन्नः सन्तो वा तौ भिन्नाविति । स्वप्रकाशतापि स्वमात्रे साक्षिणी नतु यतो यतः प्रकाशोभिद्यते ततस्ततस्तस्य भेदेऽपि अन्यथा तत्तदपि प्रकाशकुक्षौ निक्षिपन्ती न कथमद्वैतएव पर्य्यवस्यति । नच तया धिया स्वस्य स्वविषयस्य च स्वरूपावगाहने स्वरूपलक्षणो भेदः प्रकाशितएव स्यादिति वाच्यं पुरोवर्त्ति रजतमिति भ्रान्तौ पुरोवर्त्त्यात्मनो रजतात्मनश्च स्वरूपप्रकाशे भेदग्रहापत्तेः धर्म्मविशेषमन्तर्भाव्य स्वरूपस्य भेदत्वे धियोपि तथा स्यादिति सैव धीर्न तत्प्रकाशः तस्मिन् सन्निकर्षाद्यपेक्षायां धियः प्रागसदसम्भवात् । आत्मवदात्मधर्म्मेपि सन्निकर्षानपेक्षा सेति चेन्न सुखत्वस्मृतित्वप्रमात्वादावपि तथैव स्यादिति तदेवं सा बुद्धिः श्रुत्या घटपटात्मतया व्यवस्थाप्यमाना कथमात्मनः स्वस्मादेव भेदे प्रमाणीभवितुं प्रभवतीति बाधिकायां बुद्धौ घटपटयोर्भेदप्रमात्वाभावावगमादगत्या श्रुतिस्तत्र तत्राप्रतिद्वन्द्वितया असङ्कुचितस्वतःप्रामाण्यबललब्धतत्तदर्थैक्यान्यथानुपपत्तिसहायसम्पदन्योः तयोरप्यभेदं बोधयन्ती न प्रतिहन्तुं

शक्नोति न क्वचिदपि प्रतिहतप्रसरा सती सर्व्वाद्वैतप्रमापिकेति। भेदप्रमान्यथानुपपत्त्या वैपरीत्यमशक्यम्। तथाद्वैतश्रुत्या सन्दिह्यमानस्य प्रमात्वस्यैवासिद्धेः भेदधीमात्रस्य च द्विचन्द्रादिज्ञानवदन्यथाप्युपपत्तेः एकमित्युपादाय यदेवकारमप्युपादत्ते श्रुतिरेकमेवेदमिति रूपा तदैकान्तिकमैक्यं बोधयतीति भेदाभेदेनाप्यशक्यसमर्थनं घटपटादिभेदग्राहि प्रत्यक्षादिप्रामाण्यमिति बुद्धेर्व्विरम्य व्यापाराभावात् कथमित्थमिति चेन्न श्रुतितोऽद्वयैव ज्ञातायाः सर्व्वविषया या अद्वैतधियोऽस्मद्बुद्धयएवं विधविचारसोपानपरम्परामारोहन्त्यो नानाविषयेषु तत्प्रामाण्यविषयाः क्रमेण परिनितिष्ठन्तीत्युच्यमानत्वात्। ननु यदि नाम प्रत्यक्षव्यक्त्या तया घटपटभेदोऽखिलस्यात्मना सह घटपटयोर्भेदो न गोचरीक्रियते तावतैव कथं तस्याः स्वविषयेण सहाद्वैते श्रुतिः प्रामाण्यमासादयितुमीष्टे बुद्ध्यन्तरेण तया सार्द्धं घटपटयोरपि भेदमुल्लिखता तत्राद्वैतश्रुतेर्बाधादेव। नैवं सा हि तस्या अपि विषयमापाततः परित्यज्य यथैव परया बुद्ध्या घटपटभेदबुद्धेर्घटात्पटाच्च भेदो विषयीक्रियते तस्याः स्वविषयेण सह भेदेऽद्वैतश्रुतिः प्रामाण्यमवलम्ब्य यदा घटपटतद्भेदबुद्धिभिः सह द्वितीयाया बुद्धेरभेदे पर्य्यवस्यन्ती सर्व्वासामेव तेषामभेदे विश्राम्यति। एवञ्च सति यत्रैव गत्वा बाधबुद्धिपरम्पराविच्छेदो विषयान्तरसञ्चारोच्छेदभयादनवस्थाभयाच्चाभ्युपेयः तस्यामेव बुद्धौ पदमारोप्याद्वैतश्रुतिः सर्व्वं तत्तद्विषयविषयिप्रवाहमद्वैते व्यापयन्ती न केनापि प्रमाणेन क्वचिदपि बाधितुं शक्या तस्मात् "सुदूरधावनश्रान्ता बाधबुद्धिपरम्परा। निवृत्तावद्वयाम्नायैः पार्ष्णिग्राहैर्विजीयते।" नच यत्र तस्य प्रतिपत्तुर्बुद्धिधाराविश्रान्तिः तत्र पुरुषान्तरबुद्धिर्भेदे प्रमाणं स्यात् तथापि पुरुषान्तरेण भिन्नतया प्रमीयते सेत्यत्र प्रमाणं त्वया वाच्यं नहि तदपि पुरुषान्तरेणैव नच सम्भाव्यमेवं श्रौतेन निश्चयेन तन्निवर्त्तनात्तथाप्यनवस्थानादिति। अथ ब्रूषे यदा कियद्दूरं

बुद्धिपरम्परया सा बाधिता भवत्वद्वैतश्रुतिः यदा तन्न्यायाद् यापि बुद्धिः शेषं गत्वा नानुव्यवसास्यते तत्रापि तद्बाधागम्यते यत्र सा बाध्यते तत्तुल्यन्यायत्वादग्निमबुद्धेरपीति । नैवम् । किञ्चियतीषु बुद्धिषु व्याप्यव्यापककोटिमवलम्ब्य व्याप्तिग्रहरूपयैव धिया शेषबुद्धौ बाधनं व्युत्पादयसि त्वमद्वैतश्रुतेः किम्वा बुद्ध्यन्तरदृष्टव्याप्तिसनाथया पक्षधर्म्मे हेतुमुल्लिखन्त्या बुद्ध्याग्निमबुद्धिविषयया । नाद्यः । व्याप्तिबुद्धिर्यदि विशेषेपि स्वातन्त्र्येण बाधात्मिकोपेयते तदा सैव विशेषबुद्धिरपि स्यादिति गतमनुमानकथया । अथैवमनुमितिमभ्युपैषि तदा सा नात्मानमपि पक्षीकृत्य प्रवर्त्तत इति तथैव दत्तपदा सर्व्वामद्वैतश्रुतिपरम्परामालम्बत इत्युक्तमावर्त्तते । अथ सर्व्वा विवादाध्यासिता बुद्धयः स्वविषयेभ्यो भिन्ना बुद्धित्वात् घटपटबुद्धिवदिति सामान्याकारेणात्मानमपि धर्म्मीकृत्यात्मनोपि स्वविषयाद्भेदं साधयिष्यत्यनुमेति मन्यसे । नैवम् । एवमपि विषयितो विषयस्याभेदं बोधयन्ती श्रुतिरनुमानमप्यनवकाशयति । विषयिस्वविषययोर्मिथो भेदेऽपि साध्ये अस्तु हेत्वनुयोगः परबुद्धीस्वविषयांश्च प्रति निराबाधा सती श्रुतिरेकस्याबुद्धेर्विषयादपरामपरस्याश्च परामभेदबोधाय धावन्ती सर्व्वाद्वैतमेव पर्य्यवस्यतीति । नच प्रत्यक्षमनुमातु सर्व्वस्याबुद्धेर्विषयात् सर्व्वा बुद्धिर्भिन्नेति माभूदन्यबुद्धिविषयादात्मनोपि बुद्धिर्भिन्नेति नचात्मव्यतिरिक्तादित्युक्तेऽपि निस्तारः स्यात् अद्वैतवादिनः सर्व्वाभेदमिच्छतः क्वचिदपि तदसिद्ध्या विशेषणाप्रसिद्धेरिति एतेन सर्व्वं भिन्नमिति वाक्येन विना बाधं स्वतःप्रमाणेन सप्रतिपक्षा सेयमद्वैतश्रुतिरित्यप्यनवकाशं प्रत्यवस्थानं मन्तव्यम् । यस्मात् कस्मादपि भेदे मिथ्यातः सत्यभेदोपगमेन सिद्धसाधनात् सर्व्वस्मादिति स्वस्मादप्यापत्तेः । स्वव्यतिरिक्तादिति चाद्वैतवादिन्यव्यवच्छेदकं तदेवं "हेत्वाद्यभावसार्व्वज्ञे सर्वं पक्षतया स्थितं । किञ्चित्तु व्यञ्जता दत्ता सैव द्वारद्वयश्रुतेः ।" अतएव च "आद्यधीविद्यभेदीयाप्यन्यथानुपपन्नता । स्वज्ञानापेक्षणादन्ते बाध्यते

नाद्वयश्रुतिः ।" नच संस्काराद्दृढादृढान्वयव्यतिरेकान्यव्यतिरेकोऽ-
द्वयप्रतिपत्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धः शक्यशङ्कः यतः "अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे
शब्दः करोति हि । अबाधात्तु प्रमामत्र स्वतःप्रामाण्यनिश्चलाम् ।
असंसर्गाग्रहस्यापि मता प्रसत्यबाधिते । अत्यन्तासदसंसर्गाग्रहं
संसर्गसम्भ्रमम् । अनौचित्या हि तर्केण दुर्बाधैवाद्वयश्रुतिः । अना-
रोपितमूलत्वाद्बलाद्युक्ततादृशा । प्रवृत्तेनाप्यनौचित्यमूलं येन न
लूयते तत्रानौचित्यसाम्राज्यं वैपरीत्यात्तु नात्र तत् ।" ननु यद्यवे-
दादाद्रियते तथा नेतरतोऽस्य भेदोऽग्रहीत इति ततोऽस्याद्वैतागमार्थै-
रभेदबोधनेन तद्द्वारा सर्वाभेदे पर्यवसानमिति । ततस्ततस्तस्य
भेदस्तदैव गृह्यते यथा तस्मादुदाहृयमानतायामनुदाहृयमानता-
यान्न कस्यचिदेतत् प्रत्यवस्थानमस्थाने इति । नैवम् । अन्तिमबुद्धेरद्वैत
श्रुतिजबुद्ध्यादितोऽभेदो न त्वया प्रमित इति मयोच्यमाने यस्त्वदीय
स्ततोऽभेदस्त्वया प्रमातव्यः स न तावत् प्रत्यक्षेण तत्काले समन्तिमबुद्धेर-
नुपस्थितेः । यदि च केनचिद्धेतुना वा कयाचिदनुपपत्त्या वा तथा
स्यात्तदानीमद्वैतवादिनं प्रति हेतोः साध्याद्यविशिष्टतयानुपपत्तेः येन
विना सा तदविशिष्टतया न ततः कथमाभासात्प्रमोदयः स्यात् । नच
वाच्यं स्वयं मया स भेदो ज्ञेय इति नास्ति पाक्षिकोऽपि मां प्रत्यसिद्ध्या-
दिरिति । यतोऽस्य त्वद्वचनस्य वैयर्थ्यापत्तिः स्यात् वचनस्य परार्थ-
त्वात् मौनमवलम्ब्यावतिष्ठमानस्य भवानप्रतिभावो न मुच्यते । नच
स्वयं मया प्रमितोऽभेदः परं प्रति वचसा केवलं बोध्यत इति वाच्यं
त्वद्वचसि परस्याप्रत्ययात् । विजिगीषुं परं प्रति विजिगीष्वन्तर
वचनं हि तत्रार्थे तज्जिज्ञासोत्पादनद्वारेण स्वतस्तस्य तदर्थप्रमित्युत्पा-
दनपर्यवसायितयोपयुक्तम् । नचाद्वैतवादिनं प्रति तथा जातु शक्यते
तं प्रत्यन्यथासिद्धेरुक्तत्वात् । नच वाच्यं मम वचनात् सन्देहेनापि
भुक्ता तत्र तत्र सन्दिग्धबाधितभावया नाभेदप्रतिपादकं ते घटत इति
यस्मादद्वैतं मन्यमानेन भेदासिद्ध्या सर्वत्र साध्याविशेषादिदोष

प्रतिसन्धायिना संशयस्याप्यनवकाशीकरणमेव स्यात् तस्मात् "एवं ब्रह्माद्वयसंवादे मानान्यं गमयतः क्वचित् । श्रुते न धीरवीरस्य भङ्गः सङ्गरकेलिषु ।" अपि च प्रतीयते तावदिदं सामान्यतोऽयमाम किञ्चिन्नरश्चेतसा चिन्तयन्नस्तीति किञ्चिद्वा विवक्षुरित्यादि तत्र परस्य बुद्धिविषयो विवक्षादिविषयो वा योविशेषतोविनिगमनं विनैव न प्रतीयते ततोऽन्तिमबुद्ध्यादिभेदो न भवता शक्यप्रमः परेण तच्चिन्तनादेरपि सम्भवात् स्वस्मात्स्वस्य भेदाभावात् ततश्च लक्ष्य यदा कथमद्वैतश्रुतिर्विश्वाभेदे पर्य्यवस्यन्तीत्यया प्रत्यक्षबाधा स्यात् । तस्मात् "नैव सामान्यतोऽज्ञाते नैव ज्ञाते विशेषतः । भेदरोधस्त्वया कर्त्तुं शक्यः स्यादद्वयश्रुतेः ।" ननु भेदमनङ्गीकुर्व्वतो भवतः कथं तत्तत्पदपदार्थवैचित्री व्यवहारो न व्याहन्यते कथं व्याहन्यते प्रतिबध्यते हि तत् । किञ्च योऽयं त्वया व्याघात आपादनीयः सोपि कस्माच्चिदापादकात् । नचापाद्यापादकमभिद्यमानमापत्त्यै प्रभवेदिति । तस्मात् "नानात्वमवलम्ब्यापि वदत्यद्वैतवादिनि । असिद्धभेदाद्व्याघातः पतेदापादकात् कुतः ।

इदमपि विचारमर्हति यदद्वैतश्रुतीनां बाधकमुपन्यस्यते प्रत्यक्षादि घटपटप्रभृतिभेदग्राहि तदपि कीदृश्यर्थे पर्य्यवस्यतु । तथाहि प्रत्यक्षेण योऽसौ भेदो गृह्यते स किं स्वरूपभेदः किमन्योन्याभावः किं वैधर्म्म्यम् अन्यदेव वा । यदि तावत्स्वरूपभेदः स नाम घटपटयो हि स्वरूपं यत्परस्परस्माद्भेद स्तत्परस्परमनन्तर्भाव्य न सम्भवति भेदो हि भवन् कस्मादपि भवति । अन्यथा स्वरूपं भेद इति पारिभाषिकं नाम स्यात् । यदा च घटाद्भेदः पटस्येत्येतावानेवार्थः पटादेः स्वरूपं प्रत्यक्षेण गृह्यते तदा घटोऽपि पटात्मन्येव प्रविष्ट इति घटपटयोरैकात्म्यमेव भेदग्राहिणा प्रत्यक्षेणावगाहितमिति विपरीतमापद्यते । ननु यथेयं प्रतीतिरभेदोल्लेखितया व्याख्यायते तथा भेदोल्लेखेपि दीयतामस्यां दृष्टिरभेदे हि घट इत्येव पट इत्येव वा बुद्धिः स्यात्

ननु घटाद्भिन्नः पटइति चेत् स्यादप्येष पर्य्यनुयोगः यद्यविद्यमान भावभेदं पारमार्थिकमभेदमिच्छन्तोऽपि प्रत्यादिशामः । तस्मात् "अभेदमेवोल्लिखन्ती धीर्न भेदोल्लेखनक्षमा । तथाचाद्ये प्रमा सा स्याद्भ्रान्त्ये स्वापेक्षवैशसात् ॥" अथ भेद इत्येतावन्मात्रं पटस्य स्वरूपं घटादिति तद्घटेन प्रतियोगिनान्येनैव निरूप्यते तदपि नोपपद्यते निष्प्रतियोगिकस्य भेदस्य प्रमाणागोचरत्वात् नित्यं प्रतियोगिघटित एव तस्मिन् प्रमाणप्रसरात् । का चेयं वाचोयुक्तिः यदन्यासाकाङ्क्षं पटस्य स्वरूपमन्येन निरूप्यमाणं ततोभेदोभवतीति । न हि यत् स्वरूपेणैव नीलं तत्पीतेन निरूप्यमाणं सत् नीलं भवतीति यदपि चोक्तं प्रतियोगिना घटेन निरूप्यमाणं पटस्य स्वरूपं भेद इति तत्रापि पटं प्रति प्रतियोगित्वं घटस्य किं स्वरूपं किं वा धर्म्मः कश्चित् यदि प्रथमस्तदा पटं प्रति प्रतियोगित्वमित्येतावानेवार्थो घटस्य स्वरूपं भवदात्मन्येव पटमपि प्रक्षिपतीति कथं नाद्वैतमेव पर्य्यवस्यति तत्रापि यदि प्रतियोगित्वमात्रं घटस्यात्मा पटं प्रतीति च घटापेक्षितत्वमन्यदेव तदप्यनुपपन्नम् अकिञ्चिदपेक्षस्य प्रतियोगित्वस्य प्रमाणाविषयत्वात् पटं प्रतीत्यत्रापि च स्वरूपतदन्यविकल्पे दोषएव । नापि द्वितीयः योऽसौ धर्म्मः पटं प्रति प्रतियोगित्वं तस्यात्मनि पटोऽपि प्रविशतीति तेन सह पटस्याद्वैतं स्यात् यदा च पटो घटस्य धर्म्मतामापन्न स्तदा घटोऽपि पटधर्म्मतामनेनैव न्यायेन गच्छेत् नहि पटेन प्रतियोगिना निरूप्यमाणत्वे घटस्यान्या गतिरस्तीति परस्परमाश्रितत्वमाश्रयत्वञ्च स्यात् । नच कस्यचित्प्रमाणस्य विषयो घटारूढः पटस्तत्पटारूढश्च सएव घट इति । किञ्च धर्म्मस्य तस्य धर्म्मिणा समसम्बन्धेऽतिप्रसङ्गः । सम्बन्धानन्त्येऽनवस्था प्रथममन्ततो वा गत्वा स्वभावसम्बन्धाभ्युपगमे सम्बन्धन्तरस्यापि तत्स्वभावप्रवेशादभेदएव पर्य्यवसानं स्यादिति एवमन्यस्मिन्नपि धर्म्मविकल्प इति तस्मात्स्वरूपभेदे प्रमाणाभावत् प्रत्यक्षमद्वैतएव प्रमाणम्भवति । ननु घटादिकमेव यद्यान्यानपेक्षं

वीक्ष्यते तदा घटादिकमित्येव प्रतीयते यदा पुनः पटादिना भिन्न-
त्वेन तदा ततो भेद इति प्रतीयते । नैवम् । घटादिकमित्येवंभूतप्रतीते
रनवच्छेदप्रतीतिर्विलक्षणा सा च न घटादिमात्रेण विषयेणान्याकारा
भवितुमर्हति तेन घटादिधर्माधिकं तदा प्रकाशत इति विशेषः
स्यात् घटपटविषयप्रतीतितोऽपि वैलक्षण्यात् । नहि घटः पटश्चेति
घटात्पटोऽभिन्न इति प्रतीत्योरेकार्थत्वं कश्चित्प्रत्येति तत्कस्य हेतोः
पञ्चम्या प्रथमया च वैकल्पिकनिर्देशमसहमानयैव प्रतीतिकलह-
निरासात् नहि घटः पटश्चेति प्रत्येतव्ये कश्चिद्घटात्पट इति प्रत्येति
तस्मात् घटस्य न स्वरूपनिरूपणे पटप्रतीत्यपेक्षा । नच यत्प्रतीतिर्यं
प्रतीतिः कार्यं स्यात् तत्र तस्याः कारणभूतायाः प्रतीतेर्योऽर्थस्तस्मा-
दयमिति कृत्वा कार्यभूतायाः प्रतीतेरर्थः प्रतीयते माभून्निर्विकल्पा-
र्थादेव सविकल्पकार्थस्य प्रतीतिः सा च सादृश्यादेरेवं स्मर्यमाणादिः
स्यात् तस्मात्पटो घटाद्भिन्न इत्याद्याकारेण पटादेर्भेद एव भेदावधिभूत
घटादिसङ्कुचितः स्फुटं सर्वलोकसाक्षिकः प्रतीयमानो नैकप्रतीतेरन्य
प्रतीत्यपेक्षामात्रेण समर्थयितुं शक्यः अतिप्रसङ्गादिति । अतएवा-
न्योन्याभावभेदमवगाहमानं प्रत्यक्षमद्वैतश्रुतिबाधकमित्यपि निर-
स्तम् अन्योन्याभावोऽपि हि यस्माद्भेदस्तस्य स्वभावमन्येऽवान्तर्भावयेदुक्त
युक्तिभिः । किञ्च घटपटयोस्तत्सम्बन्धयोश्च तादात्म्यमन्योन्याभावस्य
प्रतियोगि मन्तव्यं तच्चेद्धि सर्वथा नेष्यते तदा तद्विशिष्टस्तदुपलक्षितो
वान्योन्याभावोऽपि न प्रमाणेन प्रत्येतुं शक्यः । नहि प्रसिद्धिकालवि-
शिष्टस्तदुपलक्षितो वा कश्चित्प्रामाणिको भवितुमर्हति तत्कस्य हेतोः
तस्मिन्विशिष्टव्येऽर्थे तादृशि चोपलक्षणत्वव्यवच्छिद्यमानात्मनि प्रमाणं
निविशमानं विशेषणमपि तदीयं तदुपलक्षणमपि वा नानुल्लिख्य प्रव-
र्तितुं प्रभवति तस्मिंश्चात्यन्तमसत्येवात्मनि न तत्प्रामाण्यं शक्य-
समर्थनम् । नच वाच्यं पटप्रतियोगिको घटमाश्रितोऽभावभेदो
ऽभ्युपगम्यमानः स्वकोघटप्रतियोगिकः पटमाश्रितश्चापरोऽन्योन्या-

सप्रतियोगितादोषमारोक्ष्यतीति। तथा सति संसर्गाभावादन्यो-
न्याभावस्य कोविशेषः स्यात् तर्हि यथा घटाभावस्य घटसंसर्गवति
घटसंसर्गाभावं घटे समर्थयसे तथा घटाभावः घटात्मकइति तत्ता-
दात्म्याभावं घटस्य स्वीकरिष्यसि तस्मात्तादात्म्यं संसर्गश्च प्रतियोगि
कोटावन्तर्भाव्यान्योन्याभाव संसर्गाभावयोर्वैलक्षण्यमुपेयं तथा सति
चात्यन्ताभावप्रतियोगिता दुर्वारा। नच वाच्यं घटे पटत्वं नास्ति
पटे च घटत्वं नास्तीत्येतावन्मात्रपर्य्यवसितिवान्योन्याभावव्यवस्था
मन्तव्येति यतस्तथा सति घटत्वे पटत्वे च न काश्चित्तादृशोधर्म्मोऽभ्युप
गम्यते योऽन्योन्यस्मिन्निषेद्धुं योग्यइति तयोस्तादात्म्यप्राप्तौ सत्यां
घटे पटत्वं पटे च घटत्वं निषेधयमानं घटत्वपटत्वस्वरूपद्वयमप्या-
वेदयतीति वैधर्म्यरूपस्य स्वरूपभेदस्य चासम्भवेन किं प्रतियोगि किञ्चा
नुभवं विधाय घटपटान्योन्याभावोपि प्रमाणपथमवतरेदिति अत-
एव न वैधर्म्यमपि भेदमावेदयत्प्रत्यक्षमद्वैतबाधकमुपपद्यते वैधर्म्यं
हि घटत्वपटत्वादौ वैधर्म्यमन्यदस्तीत्युपगमे वैधर्म्यविश्रान्त्यनव-
स्थयोरैक्यमननुभवस्य कथं प्रत्युत्तरणीयः। वैधर्म्ये च वैधर्म्या
स्वीकारे वैधर्म्ययोरैक्यापत्त्या कथमात्माश्रयभेदत्वेन तयोः पर्य्यवसानं
स्यात्। किञ्च ये ते वैधर्म्यरूपभेदाः ते किं घटादितोभिन्ना धर्म्मिणि
निविष्टे किमभिन्ने परस्परविरुद्धयोरनयोः पृथग्भूतस्य प्रकारस्या-
सम्भवात्। आद्ये येन भेदेन भिन्नत्वं वैधर्म्याश्रययोर्भिन्नत्वं तत्रापि
पर्य्यनुयोग इत्यनवस्थायां पर्य्यवसानं स्यात्। सन्त्वनन्तास्त्वेव भेदाइति
चेन्न क्रमेण तेषामाश्रयसम्बन्धे सावधिसत्वे वस्तुनि तदन्वयासङ्गतिरेव।
अथ जायमानं वस्तु युगपदेव ते भेदाः परिरभन्ते तदा किम्भेद
विशेषिते किम्भेदरहितेति विनिगमकविरहाभावादन्योन्यकलहं
तेषां कः समाधातुमीष्टे। चरमचरमश्रीमान्यैश्च भेदेन प्रथम
प्रथमस्वीकृतभेदोपयोगसिद्धेरये यावत् पश्चात्त्पद्यमानो विस्तरश्च-

शीलश्रुतवत्स्य भेदप्रवाहः किमायस्येत । एवमेवंविधे विषयेऽन्यत्रापि “प्राप्तोपायविनिगमस्यत्वप्रमाणापगमैर्भवेत् । अनवस्थितिमास्थातुरचिकित्स्या त्रिदोषतेति ।„ यदि च क्वचिद्द्वयोः स्वरूपमेवान्योन्यं व्यावर्त्तमानं भेद इष्यते तदा ययोः स्वरूपं तथैक्यं तयोर्निःस्वरूपतापत्तिः । अथ न स्वरूपमात्रं मिथो व्यावर्त्तते किन्नाम स्वरूपविशेष इत्युच्यते तर्हि स्वरूपविशेषमात्रव्यावृत्त्या स्वरूपमात्रं तयोः स्यादित्येकत्वापत्तिः । अथवा वक्तव्योऽसौ स्वरूपमात्रादन्यो विशेषार्थः । अथ न स्वरूपं नाम किञ्चिदनुगतमिष्यते यथा किन्तु विशेषरूपासु व्यक्तिष्वेव स्वरूप शब्दो नानार्थः सन्निविशत इत्यभिधत्से तर्हि गतसनेन न्यायेन गोत्वादि सिद्धिप्रत्याशया । न च प्रतिव्यक्तिस्वरूपपदसमयग्रहोपपत्तिः । यदि च स्वरूपं भेदः स्यात्तदा धर्म्मिणि दृष्टे स्वरूपं दृष्टमिति क्वचिन्न सन्देहः स्यादिति । यदि चाभिन्ने भेदो निविशेत तदा याप्येका व्यक्तिः प्रतीयते घटादिः सापि तेनैव भेदेन नैका स्यादित्येकाभावे चानेकत्वमपि न व्यवतिष्ठते । एतेन न भेदावच्छिन्ने नाप्यभेदावच्छिन्ने भेदो निविशते किन्तूदासीन इत्यपि निरस्तम् । अतएव भेदो नाम स्वरूपान्योन्याभाववैधर्म्म्याणामात्मको धर्म्मान्तरं पृथक्त्वापरनामकमित्यपि पराक्तं सोपि हि स्वाश्रये भिन्ने निविशेताभिन्ने वेत्यादि यथोक्तदोषलङ्घनाजङ्घाल एव स्यात् । स्वाश्रयेण च सह स्वस्मिन्नभेद भयाद्यदि स एव भेदो निविशते तदात्माश्रयः अन्यश्चेत्तस्मिन्नेव तस्मिन्नप्यन्य इत्यनवस्था क्वचिदपि गत्वा भेदभेदाश्रययोर्भेदास्वीकारे च तदैक्यदारिकामूलपर्य्यन्तमेकता भवेत् । “तदद्वैतश्रुतेस्तावद्बाधः प्रत्यक्षतः क्षतः । नानुमानादि तं कर्त्तुं तदापि क्षमते मते । अद्वैतागमनासीरे साधु साधुव्रती यतान् । सेवा सेवाज्ञ्नयत्यर्थापत्तिपत्ति परम्परा ।„ नन्वद्वैतश्रुतयोऽवर्णपदविभक्तितदर्थादिभेदानुपजीव्यार्थं प्रतिपादयन्त्यः स्वोपजीव्याभिर्भेदबुद्धिभिर्न कथं बाध्यन्ताम् उपजीवकस्योपजीव्याद्दुर्बलत्वात् । मैवम् । न भेदस्य सर्व्वथैवासत्त्व

मभ्युपगच्छामः । किं नाम न पारमार्थिकं सत्त्वमविद्याविद्यमानत्वन्तु तदीयमिच्छाम एव तदेव च कार्य्यकारणभावोपयोगि एतेन एकमेवे-त्येवकारव्यवच्छेद्यं नाद्वितीयमिति द्वितीयेन नेह नानेति नानार्थेन निषेधेनेत्यनेन वचसा विना नोपपद्यमानेन व्याघातश्चापि प्रत्यादिष्टं श्रुतिभिश्चाद्वैतार्थाभिः पारमार्थिकमद्वैतं प्रतिपाद्यते न च पारमार्थि-कमिति रपारमार्थिकधिया प्रत्यक्षबाधा माभूच्छुक्तिरजतधिया परमार्थं शुक्तिमिति बाधः यत्र त्वग्निरनुष्ण इति बुद्धेस्त्वगिन्द्रियोपजीवना दुष्ण-बोधेनानुष्णबुद्धिबाधः तत्र द्वयोरप्यविद्याविद्यमानत्वाद्बाधोऽयुक्तः । ननु तत्रापि तदनुष्णता पारमार्थिक्येव साध्यतामबाधनाय । नैवम् । अनुष्णताया जलादिदृष्टान्तसजातीयायाः शीताद्यव्यावृत्तस्वरूपायाः प्रसाधनेनाविद्याविद्यमानत्वस्य विरुद्धाभावात् तदीयैवंविधरूपतानङ्गी-कारे चाद्वैतस्येव नामान्तरकरणापत्तेः ततस्तस्यां क्षेत्रज्ञानादिभेदा-नभ्युपेयतया जगद्बाधयुक्तिकवलाप्रवेशासम्भवात् अद्वैते च द्वैता-श्रयस्य बाधस्य वाक्यव्याख्यानवैषम्यादपारमार्थिकत्वसम्भावनापि दूरत एवापसरतीति । ननु किमद्वैतपरमार्थताभ्युपगमेन समाश्रितम्भवति यत उपजीव्यबाधादद्वैते प्रमां श्रुतिर्जनयितुं न शक्नोतीति ब्रूमः । नैवम् । अद्वैतं हि पारमार्थिकमिदं पारमार्थिकभेदेन विरुध्यते नत्वविद्याविद्यमानेन तदविद्याव्यवस्थितं भेदं तद्ग्राह्यमेवोपजीवन्त्या न परमार्थाद्वैतबुद्धेरुपजीव्यबाधः । यदि श्रुतिजन्या भवत्यप्यद्वैतबुद्धिर-विद्याविद्यमाना तथापि तद्विषयस्तावत्परमार्थसदेवाद्वैतं विषयविरो-धेन च तस्या बाध्यता स च नास्तीति तस्मात् “पारमार्थिकमद्वैतं प्रविश्य शरणं श्रुतिः । बाधनादुपजीव्येन बिभेति न मनागपि ।” श्रुतिरप्याह । द्वितीयाद्वै भयं भवतीति तथाद्वैतं ब्रह्मैवेदं सर्व्व-मिति श्रुत्यर्थेन सद्ब्रह्मैक्यमापन्नं ब्रह्मैव स्यात् विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुत्या च ज्ञानात्मकतया व्यवतिष्ठते तेन यदिदमद्वैतज्ञानं श्रुत्या जनितं तद्विज्ञानाद्वैतात्मन्येव निविशते । ननु कथं तस्य श्रुत्या

अन्यत्वमुपपद्यते सत्यमेवं स्यात् यदि तस्य पारमार्थिकी स्थ्या अन्यतापि स्यात् अविद्याव्यवस्थिता तु तदन्यता न पारमार्थिकेन तदनन्यत्वेन विरुध्यते अतएव शुक्तिदमेकं साध्यते यच्च यद्येकता भेदाभावो यदि चैकसंख्या यदि वा ज्ञानात्मत्वं यदि वा अन्य एकत्वनामा कश्चिदभेदापरपर्य्यायो धर्म्मस्तदस्त्वं बोध्यते तथाद्वैत व्याघातकत्वान्न सेढुं शक्नोति तदा तदपि निष्पीडनमसहमानं ज्ञानश्रुतिग्रन्थ्येन स्वैव निवर्त्तताम् । यत्तु तादृशस्याद्वैतस्य धर्म्मस्य धर्म्मितया प्रमितं तन्मात्रमबाधादभिमतं परमार्थतो व्यवतिष्ठताम् नहि परमार्थशुक्तीरजततया प्रतीयते यदा तदा बाधात्तत्र रजतत्वे व्यावर्त्तमाने शुक्तिव्यक्तिरपि तदपराधान्निवर्त्तते सेयमद्वैतबुद्धिर्न तर्कं मवतार्य्य प्राज्ञैरपनेया यदाह श्रुतिः नैषा तर्केण मतिरपनेयेति । तस्मात् “धीधना बाधना याद्यात्तदा प्रज्ञां प्रयच्छथ । चेतुं चिन्ता मणिं पाणिलब्धमद्वैतं यदीच्छथ ।” सेयमद्वैतदृष्टिर्दृष्टार्थापि यदाह स्वल्पमप्यस्य धर्म्मस्य त्रायते महतो भयात् । तस्मात् “ईश्वरानुग्रहा देव पुंसामद्वैतवासना । महाभयकृतत्राणा द्वित्राणां यदि जायते ।” तस्मात् “आपाततो यदिदमद्वयवादिनीनामद्वैतमाकलितमर्थतया श्रुतीनाम् । तत्स्वप्रकाशपरमार्थविदेव भूत्वा निष्पीडितादहह निर्वहते विचारात् ।” तदिदमेताभिरात्ममतसिद्धसद्युक्तिसहयोपपन्नाभिर्युक्तिभिरुपनीयमानमद्वैतमविद्याविलास लालसोऽपि श्रद्धातु भवान् तदनुज्ञानयैवोपनिषदर्थश्रद्धयाध्यात्मं जिज्ञासमानः परमात्मतत्त्वं क्रमादृत्तिव्याकुलचेता स्वप्रकाशसाक्षिकं साक्षिकरसातिशयायि स्वात्मनैव साक्षात्करिष्यते । यथा च परिष्कृतन्यायजलात्मतत्त्वामृतसरसि निमज्य रज्यति निध्यायासमेव मानसं तथाहमकथयं नैषधचरितस्य परमपुरुषस्तुतौ सर्गइत्येषा दिक् ।

“अभीष्टसिद्धावपि खण्डनानामखण्डि राज्ञामिव नैवमाज्ञा ।
तत्त्वानि कस्मान्न यथाभिलाषं सैद्धान्तिकेऽप्यध्वनि योजयध्वम् ।”

तदेतादृशीषु सर्व्वास्वपि दर्शनस्थितिषु काममनाकमीनाः खण्डन-युक्तयः प्रगल्भन्ते यासामीश्वरपरवशां विश्वव्यवस्थामनास्थाय निर-न्तरमप्रत्यवं तासामवतारणार्थमयं प्रावादकप्रवादोपन्यासः। तथाहि यदि दर्शनेषु शून्यवादानिर्व्वचनीयपक्षयोराश्रयणं तदा तावदमूषां निराबाधैव सार्व्वपथीनता। यदि तु प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगम्य क-थावलम्बनं तदापि लक्षणखण्डनयुक्तीनां लक्षणविशेषखण्डने लक्ष्य-खण्डनयुक्तीनाञ्च तद्विषयप्रमाणविशेषखण्डने प्रत्येकं तात्पर्य्यम्। न च सौत्रादिलक्षणप्रमाणखण्डनेऽपसिद्धान्तापत्तिः तादृश्याः सूत्रादि व्या-ख्यायाः खण्डप्रमाणत्वात्। न च तर्ह्यपि लक्षणविशेषवस्तुव्यवस्थापक-प्रमाणविशेषसूत्रादिव्याख्याविशेषखण्डनपरत्वेन लक्षणान्तरं प्रमाणा-न्तरं व्याख्यान्तरञ्च प्रष्टव्येन भवताऽपीति वितण्डाकथामात्रमालम्ब्य खण्डनानां वक्तव्यत्वात् तत्र च व्याहत्य स्वपक्षनिर्व्वाहं प्रति पर्य्यनु-योगानवकाशात् एवञ्च सति वादिदर्शनमाश्रित्यापि खण्डनप्रयोगो निर्व्वाधएव एकदेशिव्यवस्थापयितुं शक्यत्वात् वैयाकरणानामिव वा शब्दसिद्धिप्रश्नस्य परकीयस्वज्ञाननिरूपणार्थं समानपक्षस्थित्यापि पर्य्यनुयोगसांव्यावहारिकतायाः सम्भवात् वस्तुस्थितिं कुर्व्वाणेन च विचारकेणावश्यमेतायुक्तयउद्धरणीयाः अन्यथा वस्तु व्यवस्थितेरशक्य-त्वादिति वादेऽपि प्रयोगः सम्भवत्येव खण्डनयुक्तीनाम्। अल्पफलैका कथा न सम्भवत्येव सामयिकी वितण्डा उभयशरीरत्वात् अन्यथा जल्पद्वयेनापि किमित्येका कथा न कल्पते स्वबोधाय च जल्पविचार-प्रस्तावे विस्तरेण तदिति। जल्पकथयापि वाभिधाने स्वपक्षे व्याहत्य स्वदोषस्यापि प्रमाणतयाभिधानं कृत्वा तदीयोद्भावनकारी काममि-खण्डनयुक्तिसामर्थ्यं साधनीयमिति अन्येऽपि नात्यन्तमनवकाशाः खण्डन-युक्तयः।

बौद्धाद्यैः पुनरुक्ताः। उच्यन्ते। तथाहि लक्षणाधीनतावस्तुव्य-व्यवस्थितिः लक्षणानि चानुपपन्नानि ज्ञानाधिकरणादिलक्षणनिरूपण

द्वारेण चक्रकाद्यापत्तेः तेषु तावत्तत्त्वानुभूतिः प्रमेत्ययुक्तं तत्त्वशब्दा-
र्थस्य निर्व्वक्तुमशक्यत्वात् तस्य भावो हि तत्त्वमुच्यते प्रकृतश्च तच्छ-
ब्दार्थः नचात्र प्रकृतं किञ्चिदस्ति यत्तच्छब्देन परामृश्यते अथानु-
भूत्या स्वविषयविषय आक्षेपाद्बुद्धिस्थः कार्य्यते स तच्छब्देन परा-
मृश्यते वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थतायामेव प्रकरणपदार्थविश्रामात् तेन यस्या-
र्थस्य योभावस्तत्तस्य तत्त्वमुच्यते अरजतादेरपि रजताद्यात्मना अनु-
भूतिविषयतासम्भवादसत्यानुभूत्यव्यवच्छेदात् भवितुरतत्त्वशब्दार्थत्व-
प्रसङ्गेन च धर्म्म्यंशे विशिष्टे च प्रमाया अप्रमात्वापातात् अथोच्यते
अवयवार्थचिन्तया दूषणाभिधानमिदं त्यज्यतां यतोऽयं तत्त्वशब्दः
स्वरूपमात्रवचनइति एतदप्ययुक्तं स्वरूपत्वस्य जातेरुपाधेर्वा स्वात्मनि
वृत्त्यवृत्तिभ्यामनुपपत्तेः स्वरूपशब्दार्थस्यैकस्यासम्भवेन प्रतिविषय
व्याहत्या लक्षणस्याव्यापकत्वापातात्। अयञ्च तत्त्वेति विपर्य्यासादे
र्निरासः तथाहि शुक्तौ योरजतमितिप्रत्ययः सोपि स्वरूपबुद्धिर्भव-
त्येव नहि धर्म्मी वा रजतत्वं वा न स्वरूपं नापि तयोः प्रतिभास-
मानः सम्बन्धो न स्वरूपमिति युक्तं समवायो हि तयोः सम्बन्धः सच
स्वरूपमेव सत्यं समवायस्वरूपं सएव तु शुक्तिव्यक्तौ रजतत्वस्य
नास्तीति चेत्। मैवम्। तत्र नास्तित्वेपि स्वरूपताया अव्यावृत्तेः
नहि गृहे देवदत्तो नास्तीति स्वरूपं न स्यात् न स्वरूपमात्रं तत्त्वमुच्यते
किन्तु यद्देशकालसम्बन्धि यत्स्वरूपं प्रतीतं तस्य तद्देशकालसम्बद्ध
स्वरूपं तत्त्वमुच्यत इति चेत्। मैवम्। देशकालसम्बन्धांशे प्रमाया
अप्रमात्वापातात् तयोः स्वरूपमेव तत्त्वशब्दार्थइति चेन्न तत्त्वपदस्यानै
कार्थत्वे लक्षणाव्यापकत्वापत्तेः। अथैवं ब्रूषे यद्यथाभूतं प्रतीयते
तत्तथा परमार्थतो व्यवस्थितं तत्त्वमुच्यते। नैतदपि युक्तं यद्यथाभूतं
प्रतीयते तद्यदि प्रतीतिसमयमपहाय कालान्तरे तथाभूतं स्यात्तदा
प्येवं तत्त्वं स्यादेवेति भाविपाकजरागः कुम्भः श्यामदशायामपि रक्त-
पित्तिना रक्ततयोपलभ्यमान स्तत्त्वं स्यादिति तद्दृष्टेः प्रमात्वापातः।

यदा तदेति विशेषणप्रक्षेपेण च कालविशिष्टताप्रतीतेरप्रमात्वापातः । नहि कालवैशिष्ट्येऽपि कालान्तरसम्बन्धः सम्भवी । अन्योपाध्यवच्छिन्नः सोऽन्योपाध्यवच्छिन्नेन सम्भत्स्यतीति चेत् तर्हि दण्ड्यपि देवदत्तः कुण्डलिनं स्वमारोप्यत्येव उपाधिभेदेऽप्युपाधेयस्यैकत्वानिवृत्तेर्नैवमिति चेत् तुल्यम् । एतेन कारणं तत्त्वमित्यपि निरस्तम् । सर्व्वस्य तथात्वे प्रमित्यभावेनात्माश्रयेण च प्रतिक्षणविशिष्टविश्वावश्यककारणत्वोपगमदुरपवादत्वादर्थक्रियाकारित्वस्वरूपसत्त्वस्याप्याङ्गीकारिजैनचरणशरणप्रवेशविडम्बनादिदोषग्रासेन चेति । किञ्चेदमनुभूतित्वं नाम ज्ञानत्वावान्तरजातिभेदो वा स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानत्वं नाम जातिरेकाऽभ्युपगम्येति कुतः अनुभवामीतिप्रत्ययानुगमवशादिति चेन्न माघमासीयनिशावसाने सितासितसरित्सम्भेदस्नायिनः सत्यपि शब्दबलाद्भाविस्वकीयस्वर्गसुखसमागमे सुखमनुभवामीति प्रतीत्यनुदयात् प्रत्युत शीतसम्भूतवेदनासम्वेदनादेवापरक्लियञ्च सम्भुज्ञानस्याखिलकामुकस्य शब्दाधीने सत्यपि भाविनरकगमनानुभवनीययातनाधिगमे दुःखमनुभवामीति मतेरनुत्पत्तेः प्रत्युतानन्दमानन्दं सम्विदन् साम्प्रतमस्मीति प्रत्ययात् । यदि तु शब्दोपदर्शितव्याप्तिजमनुमान मनुभव एव स्यात् तर्हि सुखं दुःखं वानुभवामीति तयोः प्रत्ययः स्यात् । अथ मन्यसे साक्षात्कारमनुभवमनुरुध्य तयोर्नैवमधिगमव्यवहारौ शब्दजानुमानापेक्षौ तु विसर्पकस्य स्यातामेव ताविति तर्हि साक्षात्कारित्वे ज्ञानेऽनुभवप्रत्ययव्यवहारौ साक्षात्त्वनिबन्धनाविति तत्रानुभवत्वजातिकल्पनायां न प्रयोजनप्रमाणे इत्यनुभूत्यर्थभेदाद्व्याख्यानानुगमो दोषः । अथ स्मृतिव्यावृत्तेन रूपेण यः प्रत्यक्षादिष्वनुभव इत्यनुगतावगमः स साक्षात्कारित्वादनुपपन्नः । ततश्च साक्षात्कार्य्यसाक्षात्कारिज्ञाननिशेषसाधारणमनुभूतित्वमन्यदेष्टव्यमित्युच्यते तदपि न युक्तं पदार्थान्तरव्यावृत्तेन रूपेण घटादितरेष्वनुगतप्रत्यय व्यवहारो वा तत्र तदेव रूपं निमित्तं ननु

जातिः काचित्तदनुरोधात्कल्प्यते । तथा सत्यश्वत्थपदार्थेभ्यो घटा-
दिभ्यो व्यावृत्तेन रूपेण विभीतकादिषु साम्यावगमाद्दृष्टा जातिः
कल्प्या प्रसज्यते इत्यपि नानुभूतित्वं नाम स्मृतिव्यावृत्ता जातिः ।
तथाहि स एवायमिति यावत्प्रत्यभिज्ञा जायते सा किं स्मृत्यनुभवरूपं
ज्ञानद्वयम् एकमेव वा विज्ञानमंशे स्मृतिरंशे चानुभवः उत स्मृतिरेव ।
नाद्यो अनुभव एव नाद्ये यत्र प्रत्यभिज्ञायां प्रागवस्थाविशिष्टाद्धि
इदन्ताविशिष्टस्याभेदः प्रकाश्यते स स्मृतावन्तर्भावयितुमशक्यः अननुभूत
चरत्वेन संस्कारानुपनेयत्वात् । अतएव न तृतीयोऽपि नाप्यनुभवेऽन्त-
र्भावयितुमर्हः यतः प्रत्यभिज्ञानकालेऽनुभवेन प्रागवस्थाया अस-
म्वेदनात् । संवेदने चानुभवत्वेति प्रथमपक्षेऽन्तर्भावः स्यात् । स चाग्रे
दूषयिष्यते अतएव न द्वितीयः प्रागवस्थाविशिष्टाभिन्नत्वांशेऽनुभव-
स्वीकारस्चेत्प्रागवस्थाविशिष्टस्याप्यनुभवविषयत्व निविष्टमिति चरम
पक्षप्रवेशः । अथ प्रागवस्थाविशिष्टादभिन्नइत्ययमर्थोऽनेकांशस्तत्र
प्रागवस्थाविशिष्टइत्यत्रांशे स्मृतित्वमभिन्नइत्यत्रांशे चानुभवत्वमित्यु-
च्यते । एवं तर्हि प्रागवस्थाविशिष्टः स इदन्ताविशिष्टोऽभिन्नश्चाय-
मिति स्मृत्यनुभूतिभ्यामावेदितम्भवति । प्रागवस्थाविशिष्टाश्रयतयात्व
भेदः केनापि न प्रकाशितइति स एव प्रागवस्थाविशिष्टः स एवायमिति
प्रत्यभिज्ञायाः शरीरं न स्यात् । अथानुभवेन योऽसावनुभूयमान
धर्म्याश्रयतयाऽभेदोऽवबोधितः स कोऽप्यन्तरमनालम्ब्य न पर्यवस्य
तीति केनचित् खलु कस्यचिदभेदोभवति । स च स्मृत्युपनीतमेव
सन्निधानात्कोऽप्यन्तरं प्रागवस्थाविशिष्टरूपमालम्बत इत्यभेदस्य प्राग-
वस्थाविशिष्टाश्रयतासिद्धिरिति । तदेतत्तुच्छतरं । कोऽप्यन्तरमालम्बत
इति किं कोऽप्यन्तराश्रितोभवति उत कोऽप्यन्तराश्रिततया ज्ञायतइति ।
आद्ये अभेदस्येदानीं प्रागवस्थाविशिष्टधर्म्याश्रयत्वोत्पत्तौ । पूर्वं
प्रागवस्थाविशिष्टेदन्ताविशिष्टयोर्भेदः स्यात् द्वितीये तु यदैव कोऽप्य-
न्तराश्रिततया इदन्तावच्छिन्नधर्म्यभेदस्य ज्ञानं तत् स्मृतौ नान्तर्भाव-

यितुं शक्यं नाप्यनुभवांश इत्युक्त एव दोषः किञ्च यदा प्रत्यभि-
ज्ञानं स इत्यंशे स्मृतिरयमित्यंशे चानुभव इत्येकं ज्ञानमभ्युपेयते तदा
धर्म्मिणमादायापि स्मृत्यनुभवसङ्करो दुर्व्वारः तथाहि संस्कारेण
तत्तामात्रं चोपनीयते तत्ताविशिष्टो वा धर्म्मी । आद्ये स इति प्रत्य-
भिज्ञायाः शरीरं न स्यात् तत्तायाः केवलायाः संस्कारेणोपनीत-
त्वात् । नापि द्वितीयः तथा सत्ययमित्यनुभवांशे धर्म्मिप्रकाशो वक्तव्य
एव अन्यथा इदन्तामात्रप्रकाशोऽयमिति तच्छरीरं न स्यात् । एवञ्च
संस्कारस्य चेन्द्रियस्य च धर्म्मिप्रतीतिहेतोरुभयस्योपनिपाते किं वि-
शेष्यांशे भिन्नाभ्यां ज्ञानाभ्यामुत्पत्तव्यम् उत कारणद्वयसम्भेदादभेद
भाजा ज्ञानेन । प्रथमे प्रत्यभिज्ञानस्यैकज्ञानव्यक्तिताभ्युपगमव्याघातः
भेदपक्षोक्तदूषणापातश्च । द्वितीये धर्म्म्यंशे प्रत्यभिज्ञायाः स्मृतित्व-
मप्यनुभवत्वमपीत्यनुभूतिस्मरणसङ्कर इति विषयव्यवस्थयापि नियमो
भग्नः । अथोच्यते माभूद्विषयोपाधिभेदाद्व्यवस्थानमुपाध्यन्तरात्तु
भविष्यति तद्यथा संस्कारजत्वमादाय स्मृतित्वव्यवस्थितिरिन्द्रियसन्नि
कर्षजत्वमादाय चानुभवत्वव्यवस्थानमिति विरोधपरिहारोऽस्तु ।
न प्रमात्वसामान्यानङ्गीकारे प्रमारूपतायां विषयव्यवस्थित्यैवोपगमे
नोपाध्यन्तरोपन्यासेऽपि स्मृतित्वानुभूतित्वयोरेकस्मिन्नेव धर्म्मिण्यर्थे
निवेशात्प्रमात्वाप्रमात्वयोरेकविषयतैव । किञ्च ज्ञानविकल्पानाम
ध्यात्मभावाभावसम्वेदनात्स्मृतित्वानुभूतित्वयोर्द्वयोरपि प्रत्यभिज्ञायां
स्वतः प्रतिभानेनैव विषयनिरूपणाव्यवस्थित्यनङ्गीकारे स्मृतित्वादेरि-
दन्तायामपि स्मृत्यवगमप्रसङ्गात् । यदि च संस्कारजत्वमेव स्मृतित्वं
तदा तस्यैव विरोधेऽभिधीयमाने स एव विरोधसामञ्जस्यायोगोपाधि-
रुपन्यस्यत इति नान्यस्य चेतसि निविशते । अथान्यत्स्मृतित्वन्नाम
तदाप्यनुपपत्तिः तथाहि संस्कारजत्वं संस्कारादनन्तरं नियमेन
भावो नियतत्वञ्च नानाव्यक्तिगतमेकं रूपं संग्राहकमनङ्गीकृत्या

सम्भवीति स्मृतित्वेनैव संस्कारजत्वं वक्तव्यं तथाच संस्कारजत्वव्यवस्थितौ स्मृतित्वमुपाधिः स्मृतित्वव्यवस्थितौ च संस्कारजत्वमित्यन्योन्याश्रयः तस्मात् स्मृत्यनुभवसङ्करो दुर्वार एव । अपि च स्मृत्यनुभवयोर्ये कारणसामग्र्यौ ते प्रत्यभिज्ञायां मन्तव्ये न वा । नचेत्तत्संभवतोऽपि स्मृतित्वमनुभवत्वञ्च प्रत्यभिज्ञानस्य एवमेव तथात्वेऽतिप्रसङ्गात् । स्मृत्यनुभूत्योः सत्त्वे सङ्करः प्रथमे पृथगेव कार्य्योत्पत्तिप्रसङ्गः प्रत्येकं स्वस्वकार्य्ये समर्थत्वात् सामग्रीभेदस्य कार्य्यभेदहेतुत्वेनावधारितत्वात् । अथ यत्र ते पृथक्कारणे तत्र पृथगेव कार्य्यं प्रत्यभिज्ञायान्तु तयोर्युगपज्जातत्वेन सम्भूयजननात्संमिश्रितकार्य्योत्पत्तिः । यद्यपि पटघटादिसामग्र्योर्नैवं दृश्यते तथापि तद्विलक्षणस्वभावत्वादनयोरीदृशत्वमुपपद्यते नहि एकस्य यादृक्पदार्थस्य स्वभावस्तादृगन्यस्यापि सर्व्वस्य भवति जगद्वैचित्र्यभङ्गप्रसङ्गादिति । नैतदस्ति यत्र हि मिलितत्वं तयोस्तत्र किं परस्परसहकारित्वमनयोरेष्टव्यं न वा । न चेत् परस्परमेलकलक्षणो विशेषोऽनुपयोगी कार्य्यजननं प्रति मिथः सहकारिभावविरहेणाप्रयोजकत्वात् ततश्चाविशेषात् पृथगेव कार्य्यं प्रसज्यते । अथ परस्परसहकारित्वं तयोरिष्यते तदानुभवांशेऽपि संस्कारस्य व्यापारः स्मरणांशेऽप्यक्षस्येति नियामकत्वाभिमतयोरुभयांशे साधारण्यात् स्मृत्यंशेऽप्यनुभूतिरनुभूत्यंशेऽपि स्मरणमिति वज्रलेपायितं प्रत्यभिज्ञायामनुभूतिस्मृतिसङ्करेणेति । नाप्यनुभव एवेति पक्षः तथा सति सत्तावच्छिन्नस्याभेदाश्रयतायां न संस्कारेणेन्द्रियसन्निकर्षस्येति तदविषयत्वापातः नच संस्कारद्वारा प्रत्यासत्त्या सम्बद्धविशेषणतया तद्ग्रहः क्वचित् सोऽयं न वेति तर्हि संशयो न स्यात् दोषवशात्तत्र तत्प्रकाशो न सम्बद्धविशेषणत्वादिति चेन्न विनापि संस्कारं दोषवशात्तदापत्तेः । वस्तुप्रकाशिनि च दोषवाचोयुक्तिनिष्फलेः क्वापि तस्यावस्तुप्रकाशित्वाद्दोषस्येत्यथमध्यादेरपि तन्न स्यात् विशिष्टत्वेन तथात्वस्य प्रकृतेऽप्यपरिहारात् नहि विनैव कुतोऽपि विशेषादस्या

वस्तुप्रकाशिता । सत्यप्यर्थे दोषादवस्तुन एव प्रकाशे संशयात्मेत्याक-
त्वदुक्त्यादेरसम्भवापत्तेः । वस्तुविषयत्वेपि दोषादनिश्चयत्वेति चेन्न
वस्तुनस्तस्यासङ्कीर्णत्वात्तस्य प्रकाशे तदेव संशयैककोटौ प्रकाशित
मिति कुत्र तदनिश्चयता निश्चयार्थस्य च संशयकोटावखण्डने संश-
येन तदभावाधिकरणाच्छित्वेपि निश्चयत्वस्याप्रत्यूहत्वादेवाभावनिश्चयः
कोट्यन्तरं केवलमधिकं स्यात् जातिः संशयत्वं तत्प्रयोजकश्च दोष
इति चेन्न इदं तदा न वेति संशयकोट्यर्थनिर्देशसम्बन्धेन वाशब्द
प्रतीतिव्यवहारयोरभावापत्तेः प्रतीत्या सह वाकारार्थं सम्बन्धे प्रत्येमि
न वेति तदापत्तेः वाकारार्थस्य प्रतीतिगतत्वेपि निश्चयत्ववत्स्थाणु-
मानय पुरुषं वेति स्थाणुपुरुषगतयाच्छिकव्यवहारानापत्तेः तस्माद्वा-
कारार्थस्य ज्ञानधर्मत्वे साक्षात्कारित्वादिवद्विषयानन्वयापत्तिरेवेति
नच प्रत्यासत्तौ सत्यामपि प्रत्यासत्त्यपुरस्कारान्मनसा न ग्रहणं तत्र
दोषवशादित्यस्तु दोषे सत्यपि वस्तुनः संस्कारेण संस्कारस्यात्मना
यस्य मनसा तस्य च बाह्येन्द्रियेण प्रत्यासत्त्यपेक्षिण एव तदर्थप्रका-
शादिनियमोपपत्तेः कः प्रत्यासत्त्यपुरस्कारस्तन्मते स्यात् यदि तु
संस्कारप्रत्यासत्तिमनपेक्ष्य तथा सन्दिह्यते तदा अननुभूय प्रस्मृत्य
वा तथा सन्दिह्येत वस्तुतस्तु मनसा संस्कारग्राहिणा चक्षुरादिना
चात्मग्राहिणा तादृशप्रत्यासत्त्या ग्रहणानुपपत्तेः । नियमेन तदि-
न्द्रियग्राह्याश्रयप्रतियोगिकेतरस्य ग्रहणे स्वग्राह्यसम्बद्धविशेषण-
तायाः प्रत्यासत्तित्वनियमात् अन्यथाप्यपरमाण्वादौ पृथिवीत्वादेर-
न्यत्र ग्राह्यतया निरस्तस्वरूपायोग्यत्वस्याभावो दृगादिभिर्गृह्येत ।
नह्यतीन्द्रियविहारदेशेषु निष्परमाणुकत्वनियमोयुक्ताभ्युपगमः शब्दा
भावप्रत्यक्षत्ववादिनये श्रोत्रेन्द्रियविशेषणता सप्तमः सन्निकर्षो ननु
तत्र सम्बद्धविशेषणतेत्यतोपि न व्यभिचारः । नचात्मसंयुक्तमनः प्रति
पूर्वानुभूतार्थात्मप्रत्यासत्तिरेव संस्कार इति तदतीन्द्रियत्वं न दोषाय
प्रत्यासत्तेरतीन्द्रियाया इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्योपगमादिति स्वीक्रियते चि-

स्कारः तथा सति स इत्यंशे चक्षुरादेः प्रत्यासत्त्यभावात्प्रत्यभिज्ञाया अप्रत्यक्षत्वापातात्। अयमित्यंशो दृगादिना तदंशस्तु मनसा गृह्यतां तदेतदभेदस्तु केनेत्युक्तमप्यावर्त्तत इति एतेन संस्कारः सहकारितामिन्द्रियस्यातिप्रसङ्गनिवारकं प्रत्यभिज्ञायां तदर्थम् इन्द्रियेण सन्निकृष्टत्वेनाङ्गीक्रियते विप्रकृष्टार्थवत्सन्निकर्षपरम्पराहिता चेन्द्रियस्य सन्निकर्षसहकार्यंशस्याभावात्। तच्चेदमंशसन्निकर्षादेव स्यात्। ननु सर्वांशासन्निकर्षसहकारितेत्यपि निरस्तं सोऽयं न वेति संशयाभावापत्तेरेवेति। तदन्तास्वमित्यादिस्मृतिरपि चैवमनुभव एव स्यात्। मनस आत्मसंयोगसहकृतादात्मार्थसन्निकर्षात् संस्कारव्यापारमाश्रय तस्या इन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वादेव मनसा आत्मसंयोगसमवायेन प्रत्यक्षीक्रियमाणे धर्मादिभिः स्वधर्मात्मार्थस्याविशेषादिति एतेन तत्तावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभावविरहः स्वरूपाभेदो वायं भातीत्यपि निरस्तम्। अन्योन्याभावव्यतिरेकोऽन्योन्यमेव तत्तेदन्तोपाध्यवच्छिन्नयोः स्यात् न च तन्निमित्तमेकेन सुग्रहम्। एवं स्वरूपाभेदेऽपि तयोर्धर्म्मैक्यं तदनवगाहिना दुरवगममेव संस्कारोपनीते च विषये यदि ज्ञानमनुभवः स्यात् स्मृतिरपि कुतो नानुभूतिः। अथ न संस्काराधीनत्वमात्रेण स्मृतित्वं किन्त्वनुभवकारणासम्पृक्तसंस्कारजत्वेन ततश्चाक्षिकार्थान्तरसन्निकर्षापेक्षं प्रत्यभिज्ञानमनुभव एव भवति न तु स्मृतिरिति चेन्न संस्कारासम्पृक्तानुभवकारणजत्वेनानुभवत्वम्भवति। प्रत्यभिज्ञानन्तु संस्कारसहितानुभवकारणजं स्मृतिरेवेति वैपरीत्यं किन्न स्यात्। अन्यत्र न स्मृतिरनुभवकारणसम्पृक्तसंस्कारजन्मेति तु नान्यथानुभवोऽपि संस्कारसम्पृक्तार्थेन्द्रियसंयोगजन्मेति साम्यादेव बाधकम्। तदेवं विनिगमनायां प्रमाणाभावात्स्वयंकल्पितव्यवस्थानवैपरीत्येनापि कल्पनासम्भवात् प्रत्यभिज्ञानमुभयकारणसंप्लवात्स्मृतिश्चानुभवश्चेति मन्तव्यं तथा च स्मृतित्वाद्वृत्तमनुभवत्वं जातिरस्तीति दुष्प्रत्याशा निरवकाशा। न च विषयांशे स्मृतित्वानुभवत्वयोर्व्यवस्था

कर्त्तुं शक्यते तन्निरासस्य निवेदितत्वात् । अतश्च तदेव ज्ञानं तद्विशे-
षांशे स्मृतिश्चानुभूतिश्चेत्यप्रतीतेऽपि यदि न विरोधबुद्धिर्भवतस्तदा
तदधीने तत्रैवार्थे प्रमाणमायाति सा तु । एतेन विरोधापत्त्यानुभवत्व-
स्वीकारे बाधबलेन स्मृतिव्यतिरिक्तमनुभवत्वं नानानुगतं साक्षात्-
कारिज्ञानानुमित्यादिसाधारणमनुभवत्वादेव व्यवस्थापनीयमिति
प्रतीतिकलहोऽपि निरस्तः । ननु चानुभव एव प्रमाणमिह प्रत्यभिज्ञाने
ह्यनुभवत्वमेवानुभूयते न तु स्मृतित्वं तेन संस्कारजत्वेऽपीन्द्रियार्थसन्नि-
कर्षाधिक्यापेक्षयाऽनुभवत्वमेवेति विनिगमनायामपीदमेव प्रमाणम्
अन्यथा प्रत्यभिज्ञानेऽनुभवप्रत्ययो न स्यादिति प्रतीतिबलेन प्रत्य-
क्षेयमिति न इदन्तातत्तावभासयोरनुभवस्मरणभागयोः सत्त्वेनानु-
भवस्यैकपक्षे असाधारणीकृत्य प्रमाणयितुमशक्यत्वात् । एतेन
स्मृत्यनुभवसङ्करप्रसक्त्यानुभूतिपदव्यवच्छेद्यं परिप्लुतं मन्तव्यं न च
वाच्यं प्रत्यभिज्ञानं व्यवच्छेद्यं माभूत् स्मृत्यन्तरन्तु भविष्यतीति तस्या
अप्यनुभूतित्वेन भवताऽवश्यस्वीकर्त्तव्यत्वात् । तथाहि घटस्तत्रासीदि-
त्यादिस्मृतौ पूर्व्वकालविशिष्टो घटः स्फुरति न चासौ पूर्व्वमनुभूतो भूत
तया संस्कारेणोपनीयते प्रत्युत पूर्व्वं वर्त्तमानतयैवानुभूत्या अवश्यं
तस्मादिदानीं पूर्व्वताधीसामग्रीसम्भेदात् सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञानवत्त
द्विशिष्टतावगमोऽप्यसौ स्मृत्यनुभवात्मक एवाभ्युपगन्तव्यः । एतेनानुभव
सामग्रीसचिवः संस्कारोऽनुभवकारणमिति पक्षे पूर्व्वं शङ्कितमिदमपि
दूषणं द्रष्टव्यं तथा सति स्मृत्युच्छेदापत्तेः । न च तदास्ति स्मरणं
यत्र सा न प्रकाशते ततश्च व्यवच्छेद्यानुपपत्तिः यदपि कैश्चिदुच्यते
दोषवशात्प्रमुषिततांशस्मरणं भवतीति तदपि नोपपन्नं तदीयस्मरणत्वे
प्रमाणाभावात् । न चानुभवसामग्र्यभावात्पारिशेष्येण स्मृतित्वम् इन्द्रि-
यार्थसन्निकर्षव्याहत्या अनुभवसामग्र्यभावात्पारिशेष्येणानुमित्यादे-
रपि स्मृतित्वापत्तेः । सर्व्वानुभवसामग्र्यभावादिति चेत् कथं पुन
स्तत्तांशशून्यरजतादिज्ञानहेतुसामग्री नानुभवहेतुसामग्रीत्यवधारि-

तं प्रत्यक्षप्रमाणीकरणसामग्र्यसम्भवादिति चेन्न चतुष्प्रमाणीजनकसा-मग्र्यसम्भवात्पञ्चमी प्रमा किन्न पारिशेष्यात्स्मरणं व्यवस्थापि कुत्र वा प्रतिपन्नं यत्प्रत्यक्षप्रमाणीकरणसामग्र्यभावे जायमानं ज्ञानं स्मृति र्भवतीति घटस्मरणमासीदित्यादिज्ञानानामनुभवत्वोपन्यासस्य कृतत्वात्। अथ मन्यसे प्रत्यक्षादिकरणसामग्र्यनुपपत्त्या रजतमात्रस्य च पूर्व मनुभूतत्वेन तद्विषयसंस्कारसम्भवात्संस्कारस्यैव हेतुताङ्गीक्रियते तत्व-न्यत्कारणत्वेन कल्प्यते इन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यसम्भवे जायमानस्य त्वनु मानादेरननुभूतविषयत्वेन तस्मान्नोत्पत्तिसम्भव इति तत्कारणं लि-ङ्गादिकमङ्गीक्रियते अतः प्रमाणान्तरासहकृतसंस्कारजत्वं तद्व्याप्यो वा जातिविशेष एव स्मृतित्वमिति। नैवम्। तत्र कारणत्वं किमिति साक्षादेव येन संस्कारजत्वं व्यवस्थाप्यते तेनार्थेन सह तदा तस्य सन्निकर्षाभावादसन्निकृष्टस्य च तस्य ज्ञानजनकत्वेऽतिप्रसङ्गात् नेन्द्रि यजत्वं तस्येति चेन्न संस्कारस्यापि केवलस्य तज्जननेऽतिप्रसक्तत्वादव स्थात्। सहचरितधर्म्मदर्शनादिना सहकारिणा युक्तस्य संस्कारस्य तज्जननेनात्यतिप्रसङ्ग इति चेन्न तेनैव सहकारिणा सहितस्येन्द्रिय स्यापि तज्जननेनातिप्रसङ्गाभावात्। अननुभूतेपि तर्हि प्रसङ्ग इति चेन्न तत्रापि तद्धर्म्मतामधिगततद्धर्म्मवत्यधिगते तस्य संस्कारवतः स्मृत्या पत्त्या समाधिसाम्यात्। शुक्तत्वाद्यदर्शनजसंस्कारस्यापि तथा सति तत्सहचरितरजताद्यवग्रहप्रतीतिप्रसङ्ग इति चेन्न तत्रापि मते सादृश्यस्य रजतादिसंस्कारवतो रजतादिस्मृतेतिप्रसङ्गसाम्यात् तस्मा-द्वक्तव्ये कालव्यवधानादितः संस्कारलोपस्तदनुपनिपातस्यापि हेतुत्वोप गमेनातिप्रसङ्गात् तथा कालादिव्यवधानाद्यभावसहकृतदर्शनसहकृत-स्य वक्तुं युक्तं तदेवं (तत्सदृक्प्रत्यभिज्ञानं यत्र संस्कारबोधकं सह कारितदेवास्तामन्यस्यातिप्रसक्तिनुत्) तत्सदृशप्रत्यभिज्ञानन्तु स्मर्त्तव्य स्मरणपूर्वकमित्येतदपि सममेव तथाप्यन्यत्रार्थसन्निकर्षमन्तरेणेन्द्रि-यस्य ज्ञानकारणत्वं नोपलब्धचरमिति चेन्न विशिष्टरूपेण स्वमविषये

तथा तदुपगमात् सहकारिभूतदोषशक्तेर्वा प्रत्यासत्तित्वेनेष्टत्वात् । किञ्च संस्कारस्यापि प्रमाणान्तरासहकृतस्य नान्यत्र ज्ञानजनकत्वं दृष्टमिति तदपि कथं कल्प्यते प्रत्यभिज्ञानएव संस्कारस्य सदृशदर्शनादिसहकारित्वं कल्पितं नत्विन्द्रियस्येति चेन्न प्रत्यभिज्ञाने संस्कारेन्द्रिययोर्द्वयोरपि कारणत्वात्सदृशदर्शनादिसहकृतत्वदर्शनाविशेषात् अथ सदृशदर्शनसहकारित्वे संस्कारसहकारित्वस्यापि प्रसङ्गः प्रत्यभिज्ञानवदिति चेन्न तथा सति तद्वदेव तत्तोल्लेखापत्तेः । सदृशदर्शनादिसहकृतत्वेन च तत्ताप्रसञ्जने संस्कारजत्वस्योपाधित्वम् । नच सदृशदर्शनसहकारित्वेन तत्ता प्रयोजिकाऽस्तु व्यर्थतां न संस्कारइति युक्तं सदृशदर्शनं परित्यज्य संस्कारे सत्यप्यतथाबोधात् । तथापि सदर्थे प्राप्यकारित्वमिन्द्रियस्य दृष्टं न ज्ञातुं शक्यमिति चेन्न उक्तमत्र यथेन्द्रियस्य प्राप्तिसहकृतस्य ज्ञापकत्वं दृष्टं तथैव संस्कारस्यापि प्रमाणान्तरसहकृतस्य ज्ञापकत्वमुपलब्धमिति तदपि ज्ञातुं न युक्तमिति संस्कारस्यापि चेन्द्रियप्रत्यासत्तित्वस्वीकारेण तदिदंशासिद्धेः । तत्तांशमोषकल्पनञ्च स्वतन्त्रसंस्कारजत्वपक्षएव यावद्धियां कुतस्त्यं
* तत्तांशमोषइति विचारमधिकरोति पूर्वं वर्त्तमानादिकालविशेषविशिष्टस्य रजतादेरेकस्मिन्ननुभवे प्रकाशितत्वा तज्जन्येन संस्कारेणापि तथैवोपनेतुमुचितत्वात् । प्रत्यभिज्ञायां तथैव फलदर्शनात् दोषवशात्तत्तांशमोषइति चेन्न विषयसम्बन्धस्य स्वभावत्वेन संस्कारे तदलोपात् । दोषस्तु तत्र तथेति चेत् कः पुनरसौ दोषः यस्माज्ज्ञानोत्पत्तिः परेषामिति चेत् तर्हि तद्रजतविशिष्टमिदं रजतमित्यत्र सैव रजतव्यक्तिरियमित्यत्र वा पुनस्तदेव रजतमुपस्थितमितीह वा सामान्यतएव रजतस्य तदापि परामृष्टस्य भ्रान्तौ तत्तांशमोषः स्यात् दोषस्य विद्यमानत्वात् अन्यथा इदं रजतमित्यंशेऽपि तस्मिन् ज्ञाने तत्तांशमोषेण स्यादित्यादिकमिदं प्रसक्तानुप्रसक्तिः । नच प्रत्यभिज्ञानं स्मरणानुभवाभ्यामन्यएव प्रकारइति वाच्यम् अननुभवत्वेनाप्रमात्वा-

पातात्। न चैवमक्षित्यपि वाच्यम् क्षणिकवादिना स्थिरसिद्धौ प्रमाणेनोपन्यस्तत्वात्। ईदृशप्रसिद्धलक्षणत्यागेन च लक्षणोपपादनेऽनियमः प्रसज्येतेति तस्मात्प्रमितिमात्रेऽनुभवपदस्य स्मृतितो व्यवच्छेदार्थमुपादानमिति सर्वथानुपपन्नमिति। नापि स्मृत्यन्यत्वमनुभवार्थः नापि स्मृतित्वरहितत्वम् उक्तक्रमेण स्मृत्यनुभूतिसङ्करस्य दर्शितत्वेन व्यवच्छेदकत्वानुपपत्तेः। इतोऽपि न स्मृत्यन्यत्वमनुभवार्थः तथाहि स्मृत्यन्यत्वं यत्किञ्चित्स्मरणान्यता वा सर्वस्मृतिव्यक्त्यन्यता वा स्मृतित्वरहितत्वं वाभिप्रेतं प्रथमे स्मृत्यन्तराद्व्यतिरेकात्स्मृत्यन्तरमप्यनुभूतिः स्यात्। नहि यतो व्यतिरिक्ता स्मरणव्यक्त्यन्तरादेका स्मृतिव्यक्तिः स्वात्मस्मरणमेव न भवति येन तदन्यत्वं न स्मृत्यन्यत्वं स्यात्। नापि द्वितीयः मदीयादिस्मृतिव्यक्तिभ्यो हि भवता कथंकारं व्यतिरिक्तत्वमवधारणीयं प्रमायाः तासां सर्वासां भवता प्रत्येतुमशक्यत्वात् तथाहि न तावत्परकीयज्ञानेऽपरस्यास्मादृशोऽध्यक्षसम्भवः नाप्यनुमानार्थापत्ती लिङ्गानुपपद्यमानयोः सर्वस्यार्वाग्दृशा प्रत्येतुमशक्यत्वात् नापि शब्दः सर्वत्र तस्यासम्भवात् उपमानाद्यसम्भवोऽपि स्फुट एव। ततः कथं सर्वाभ्यः स्मृतिव्यक्तिभ्यो व्यतिरेको निरूप्यः प्रमाया इत्यनवबोधादसिद्धिर्लक्षणस्य। नच वाच्यं स्मृतित्वेन सर्वाः स्मृतिव्यक्तयः सर्वकालदेशपुरुषसम्बन्धिन्यः स्वात्मीयां स्मृतिव्यक्तिं प्रत्यक्षयता प्रत्यक्षादेवावगम्यन्ते सामान्यलक्षणयेन्द्रियप्रत्यासत्त्या व्याप्तिग्रहकाल इव व्याप्यव्यापकव्यक्तय इति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्दोषग्रस्तत्वात्। तथा सति क्वचित् प्रमेयं प्रत्यक्षयतः प्रमेयत्वसामान्यप्रत्यासत्त्या विश्वमेव प्रत्यक्षं स्यात्। एवमभ्युपगच्छतश्च श्रद्धीमहि सार्वज्ञमिदं यदि जानासि किमस्मच्चेतसि विपरिवर्तत इति नापि तृतीयः स्मृतित्वरहितत्वं हि स्मृतित्वाभाववत्त्वं वा स्यात् स्मृतित्वप्रतियोगिकभेदस्वरूपं वा तज्ज्ञानं वा न तावदाद्यः तथाहि स्मृतित्वान्योन्याभावोऽपि स्मृतित्वाभावो भवत्येव तद्वत्त्वञ्च स्मृतिव्यक्ति।

नहि स्मृतित्वमेव स्मृतिः ततश्च स्मृतेरपि प्रमात्वापातः तदव्यवच्छेदा द्विशेषणवैयर्थ्यञ्च विना विशेष्यमिच्छादावतिप्रसङ्गात् स्मृतित्वस्य संसर्गाभावश्च विवक्षित इति चेन्न तथा हि स्मृतित्वस्य संसर्गाभाव इति किमुच्यते किं स्मृतित्वविशिष्टस्य संसर्गस्याभावः उत संसर्गविशि-ष्टस्य स्मृतित्वस्य अथान्यदेव यत्किञ्चिदन्यथा वा वैयुक्त्या विवक्षितम्। आद्ये स्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभावः स्मृतावस्तीति तस्य प्रसङ्गः नहि स्मृतित्वसंसर्गः स्मृतिः। अतएव न द्वितीयोऽपि नहि संसर्गविशिष्टं यत्स्मृतित्वं तदेव स्मृतिव्यक्तिः ततश्च संसर्गविशिष्टस्मृतित्वेन सह स्मृतिव्यक्तेरन्योन्याभावमादायोक्तदोषानिवृत्तिः एवं तत्र तत्रापि संसर्गविशेषणप्रक्षेपे दोषानिवृत्तिरेव अनवस्थायां वा पर्य्यवसानं विशेषणप्रक्षेपपरम्परायाः। नच वाच्यं स्मृतित्वसंसर्गस्य न संसर्गा-न्तरेण सम्बन्धित्वं किन्तु स्वभावतएव तत् कुतः परम्परागवेषणं कार्य्य मिति। स्मृतित्वसंसर्गस्यान्योन्याभावमादाय उक्तस्य प्रसङ्गस्य परि-हर्त्तुं तदानीं सुतरामशक्यत्वात् संसर्गान्तरविशेषणवचनस्याधिकार्था पर्य्यवसायित्वात्। किञ्च तदुभयस्वरूपातिरेकी तत्संसर्गस्यामन्यमानेन स्मृतित्वसंसर्गौ धर्म्मिस्वरूपं चेत्येतयोः संसर्गात्वाले व्यवस्थाप्यमानेऽनु-भूतौ कथं तादृशस्य संसर्गस्य निषेधः किमनुभूतेः स्वरूपं नास्ति उत स्मृतित्वसंसर्गस्य ततः कस्य निषेधः। अर्थान्तरभूतस्य च संसर्गस्य निषेधे स्मृतावपि प्रसङ्गस्तदवस्थः स्मृतौ तस्यार्थान्तरभूतस्य भवता नभ्युपगमात् स्वरूपमेव तयोः सम्बन्धइति तत्र भवतोऽभ्युपगमः। अथो च्यते अनुभूतिस्मृतित्वसंसर्गयोः स्वरूपसम्भवेऽपि न परस्परसम्बद्धबुद्धि जनकत्वं तयोस्तादृशत्वञ्च यत्र तयोस्तत्र सम्बन्धात्मकत्वं स्वरूपयो रुच्यतइति। नैवम्। विशेषोपसंग्रहासिद्धौ तस्याप्यनुपपत्तेः उपसं-ग्राहकान्तरोक्तौ तत्सम्बन्धेनापि प्रसङ्गेनापरापरोपसंग्राहकगवेष-णायामनवस्थापातात् तावतापि चानुभूतिस्वरूपे कस्य निषेधोऽवशिष्यते।

स्यात्। स्मृतित्वसंसर्गानुभूतौ सम्बद्धे इत्येवंरूपबुद्धिजनकत्वस्येति चेन्न भ्रान्त्यात्मिकाया ईदृशबुद्धेर्जनकत्वस्य वारयितुमशक्यत्वात्। यथार्थाया इति चेत् ईदृशबुद्धेर्यथार्थाया यदि सत्त्वमभ्युपैषि तदानुभूतौ स्मृतित्वप्रसङ्गः अथ नाभ्युपैषि किं प्रति तस्य जनकत्वाभावो निरूप्यः। अथात्यन्तासतीमेव तादृशबुद्धिं प्रति जनकत्वाभावावधारणमनुभूतेरभ्युपैषि तदा स्मृतावपि प्रसङ्गः यावत्यस्तादृशबुद्धयस्त्वं जायन्ते तदधिकां तादृशबुद्धिमत्यन्तासतीं प्रत्यजनकत्वस्य स्मृतावपि सम्भवात्। सर्व्वामेव तादृशबुद्धिं प्रत्यजनकत्वमनुभूतेर्नत्वेवं स्मृतेरिति चेन्न सर्व्वं तद्व्यक्तिप्रमित्यसम्भवात्। किञ्च सर्व्वामिति कोऽर्थः किमसतीं सर्व्वां उत सतीं अथ सतीमसतीञ्चेत्युभयीमपि प्रत्यजनकत्वम्। आद्ये द्वितीये च स्मृतावपि तदजनकत्वमस्त्येव नहि स्मृतित्वसंसर्गः स्मृतौ सम्बद्ध इति यावत्यः स्मृतिव्यक्तिषु बुद्धयो भवन्ति ताः प्रति प्रत्येकं स्मृतिव्यक्तिषु जनकत्वमिति काश्चित्सत्यां सतीं प्रति च तदजनकत्वं प्रागेव दूषितम्। तृतीये नानुभूतावपि तदजनकत्वं सत्यासत्यतादृशबुद्धेर्भावेनाभावेन च सतीमसतीं प्रत्यजनकत्वस्यासम्भवादिति। स्यादेतत् स्मृतित्वस्यान्योन्याभावमादाय यातिप्रसक्तिर्दर्शिता सा नोपपद्यते भेदाभेदवादिमते स्मृतित्वभेदस्य स्मृत्या सहाभ्युपगमात् ययोर्भेदाभेदस्तयोरन्योन्याभावानभ्युपगमात्। मैवम्। कथं ह्यवधार्य्यं स्मृतित्वस्य भेदाभेदः स्मृत्या नानुभूत्येति। अनुभूत्या सह तद्विशिष्टप्रमाया अभावादिति चेन्न किं सत्याः किमसत्या इत्याद्युक्तविकल्पदोषात्। प्रागभावप्रतियोगिन्या इति चेन्न अनुभूतौ तादृश्याः स्वीकारेणानुभूतेरयथात्वापातात्। स्मृतिस्मृतित्वयोरन्योन्याभावाभावस्यान्योन्याभावानुभूतावपि तुल्यः नहि स्मृतित्वान्योन्याभावोऽनुभूतिरित्युक्तमावर्त्तते। अथ माभूद्भेदाभेदमादाय परिहारः तथापीदं तत्र भवति इह तन्नास्तीति प्रतीतिसाक्षिकस्त्वन्योन्यसंसर्गाभावयोर्भेद इति चेन्न प्रतियोगिरूपोपाध्यवैचित्र्यादभावे जात्यादिभेदानभ्युपगमाच्च तयोर्भेद

बुद्धिरेव प्रामाण्यमनश्नुवाना कूटसाक्षिणीति तदनादरणात्। नच स्वप्रतियोगित्वसमानकालसमानाधिकरणोऽभावस्तदन्योन्याभाववांश्च तदभावः संसर्गाभावः यथासम्भवमात्माश्रयाद्यननुभवस्वभेदाननुगम तत्तद्वगमानभ्युपगमानामनुसरणीयत्वप्रसङ्गात्। ननु संसर्गप्रतियोगिकोनिषेधः संसर्गाभावः तादात्म्यप्रतियोगिकश्च तादात्म्याभाव इत्युक्त एव न मिश्रता तयोर्हि संसर्गतादात्म्ययोः निषेधः संसर्गनिषेध एव न भवति तादात्म्यप्रतियोगिकत्वादिति। मैवम्। द्रव्यगुणकर्म्मणां समवायिकारणेषु हि तेषां प्रध्वंसा नैवं संसर्गाभावाः स्युः। संसर्गप्रतियोगित्वे तु संसर्गस्य समवायरूपतया समवायानित्यत्वप्रसङ्गात् किञ्च तर्हि संसर्गान्योन्याभावौ द्वावपि न घटादिप्रतियोगिकाविति घटादेः काशादिवन्निरवधित्वापातः। संसर्गतादात्म्ययोश्चाविशेषवितयोर्निषेधे सामान्यतएव तयोरुच्छेदः स्यात् एवं यद्यदेव प्रतियोगिताच्यं तत्तत्स्वरूपतएव न स्यात् तस्यापि संसर्गं प्रति धावने च तदन्तरसंसर्गानवस्थाप्रयोगोच्छेदात्पूर्व्वपूर्व्वोच्छेदो वा स्यात् न प्रतियोग्यनुयोगिनोस्तथात्वं विरोधः किन्तु सहभावाभावोऽतस्तन्मात्रं न स्यात्। ननु तन्मात्रमेव न स्यादिति चेन्न अनुयोगिनि प्रतियोग्यापत्तेः। तथा प्रमाभावात् कथं तदात्मामिति चेन्न तथाप्रमाभावमूलकस्य विरोधस्य सहानवस्थानस्य नियमनभङ्गात् प्रतियोग्यनुयोगिभावादन्यः कस्तयोर्विरोधः स्यात्। तथा न प्रमीयमाणत्वमेव स इति चेन्न अतिप्रसङ्गात् नियमेनेति चेन्न व्यक्त्योरविरोधापत्तेः तथा न प्रमातुमनोपाधिको योग्यतेति चेत् सैव मेयगतानुयोगिप्रतियोगित्वादन्या का समर्थिता स्यात् स्वरूपमेवेति चेन्न मिथः सम्भेदाभ्युपगमेऽपि तयोः स्वरूपोपगमात् तथाभूतं स्वरूपमिति चेन्न तस्यैव निर्व्वाच्यतापत्तेः। कश्च गोत्वाश्वत्वाभ्यां भावाभावयोरेवं विरोधे विशेषः स्यात् सत्याञ्च तयोः साहित्यप्रमायां प्रकारभेदेन व्यवस्थापना किमिति नार्थ्या प्रमयैव वा प्रमानुपगमादिति। अथ घटादिविशेषितयोस्तयोर्निषेधौ तौ सविशे-

यतो च विधिनिषेधौ न कथञ्चिद्विशेषणमनुपसंक्राम्य स्यातामिति ब्रूषे तदपि न तर्हि विशिष्टस्य निषेधे विशेषणस्यापि भवतीति संसर्गान्योन्यनिषेधेऽपि संसर्गनिषेधः स्यादेवेति पुनरुक्तप्रसङ्गोऽवक्षेपायते। अन्योन्याप्रतियोगिकः संसर्गप्रतिषेधो यथा विवक्षितः एवमन्योन्यनिषेधोऽपि संसर्गाप्रतियोगित्वेन निर्व्वाच्यइति चेन्न एवं ह्यन्योन्य संसर्गाभावः संसर्गान्योन्याभावश्चापरा कोटिः स्यात्। किञ्चैवं सति संसर्गाभावोऽन्योन्याभावो यो न भवति स संसर्गाभावतया विवक्षित इत्युक्तं स्यात् तथा च संसर्गविशेषणं व्यर्थमिति संसर्गाभावमर्थमधिक साकाङ्क्षता तथात्यर्थं संसर्गाभावशब्दोऽपि त्याजितः स्यात्। किञ्चानयापि वाचान्योन्याभावनिषेधोऽभिधीयमानोऽन्योन्याभावेऽपि प्रसज्यते। नह्यन्योन्याभावोऽन्योन्याभावो भवतीति शक्यं प्रमातुं सामानाधिकरण्यं हि प्रकारभेदे सति भवति यथा नीलमुत्पलमित्यादि ततस्तदभावादेव न तथेत्यतिप्रसङ्गः। अन्यस्यान्योन्याभावेष्वेव तिष्ठन्नेव कः प्रमेयोऽयमिति तथा कथ्यते अभावमात्रे त्वतिप्रसङ्गात् व्यक्तिविशेषे च प्रोक्तेष्वन्योन्याभावेषु संसर्गाभावत्वापत्तेः। एतच्च सर्व्वत्र तदन्यत्वेन व्यवच्छिद्यमाने द्रष्टव्यं तथाहि "नातत्त्वमन्यस्ते तावन्न तत्तदपि संस्थसे। सामानाधिकरण्यं हि रूपभेदमपेक्षते। रूपान्तरेण निर्दिश्य तत्तत्तदभिधीयते। तादृप्येण तथापि स्यात् सैव सव्यभिचारिता।" अपि च अन्योन्याभावस्य संसर्गाभावोऽप्येवं व्यवच्छिन्नः स्यात् तस्याप्यन्योन्यप्रतियोगिकत्वात्। अथान्योन्याभावस्य संसर्गाभावोनामाधिकोनेष्यत एव यमादाय तथा स्यादिति चेदेवं तर्ह्यन्योन्याभावस्याभावोऽपि नाधिकोऽभ्युपगन्तव्यः स्यादित्यन्योन्याप्रतियोगित्वेन व्यवच्छेदोऽपि संसर्गाभावस्य तदभिमतस्य कथं स्यात् व्यवच्छेद्यस्य निषेधार्थत्वात्। अथ माभूदधिकोऽसौ स्वरूपमेव तु तथेष्यतइति तदादायैव व्यवहारएव निर्दोष इति चेत् तर्ह्यन्योन्याभावसंसर्गव्यतिरेकोऽपि तुल्यमेतत्। अपि च अन्योन्यप्रतियोगिको न भवत्यभावो यः

संसर्गाभाव इति विवदता त्वयाऽन्योन्यप्रतियोगिकेऽभावे निषिध्यमानेऽन्योन्यात्मकोऽसावभावोऽभ्युपगतः स्यात् द्वयोर्निषेधयोः सुन्दोपसुन्दतया अन्योन्यस्यैव स्थैर्यापत्तेः। तथा च सत्यन्योन्यस्मिन्निर्विशेषणे जगदेव प्रविष्टमिति संसर्गाभावत्वेन विवक्षितस्य जगदात्मतायां सिद्धायामन्योन्याभावात्मतापि स्यादिति व्यर्थः विशेषणप्रयासो हास्यायेति सविशेषणोऽप्यविशेषणवत्प्रसङ्ग इति महत्कौतुकम्। ननु घटाभावो न भवति स्तम्भ इत्युक्ते किं स्तम्भो घटाभावाभिन्नो भवति तत्कस्य हेतोः तदा हि तथा स्यात् यदि घटस्तदभावश्चेत्येव जगत् स्यात्। यदा तु स्तम्भादिरप्यपरा कोटिरस्ति तदा कथं तथा स्यादित्युक्तप्रसङ्गानवकाश इति। नैवम्। यथा घटतदभावाभ्यामन्या वस्त्रादिकमप्यस्ति कोटिस्तथाऽन्योन्यान्योन्याभावाभ्यां नान्यकोटिः सम्भवति निर्विशेषणेऽन्योन्यमध्ये जगत एव प्रवेशात्। तदात्मनोऽपि निषिध्यमानत्वे तन्निषेधात्मके तदात्मनि जगत्प्रवेशात् नहि घटः पटात्मत्वेन घटस्वरूपादन्यस्तदात्मा विहितः स्यात् यदि तु तादात्म्यं नामाभेदाख्यो धर्मः कश्चिदिष्यते स घटपटाद्यधिकरणतया निषिध्यते तदा संसर्गाभाव एव स्यात्। तस्मान्निर्विशेषणतादात्म्यान्तर्भूतं जगदिति कोऽन्यस्तदाभाव इति। अपि च एवं तर्हि घटे निषिध्यमाने घटाभावो विधीयते घटाभावे च निषिध्यमाने घट इत्यपि न स्यात् तृतीयस्याविद्यमानत्वात् भवन्मते घटाभावः स्तम्भो न भवतीत्यत्रापि घटाभावत्वाविशेषाद्विशेषान्तरानिर्वचनाच्च। घटः स्तम्भात्मेत्येवोक्तं स्यादिति त्वत्प्रसङ्गस्त्वयि निपतेत्। संसर्गान्योन्याभाववैचित्र्यमादाय स परिहार्यः स एव च नाद्यापि व्यवतिष्ठते अतएव प्रतीतिवशादन्यदेव वैधर्म्यमनयोरुपेयमित्यपि निरस्तम्। प्रतिषेधप्रतिषेध्यविरोधे हि प्रकारविशेषव्यवस्थानिरुक्तप्रश्नोत्तरविशेषणविशेषनिषेधे स्वन्दविधिश्रेण्यां भवदन्योन्याभावनिषेधेऽप्यन्योन्यविषये स्यात्। मम चानिर्वचनीयतैव प्रतीतिव्यवहारव्यवस्था पर्यनुयोगवाग्वारणाय वज्रवारणवारायमाणा विजयते

मम त्वेवं दर्शनं प्रतीतिसिद्धत्वादत्यन्तासद्विलक्षणमभवदपि जगत्तथा सत्त्वोपगमे बाध्यमानत्वादनिर्वचनीयमिति । अतएव प्रतीयमानत्वा द्वैचित्र्यसमर्थेऽर्थे ख्यमाणमतिदूरनिरस्तम् प्रतियोग्यादिवैचित्र्यानुपपत्तितः प्रतीयमानस्यैव बाध्यतायाएव कथनात् तस्मात् "अन्योन्याभाव संसर्गाभावभेदव्यवस्थितौ सत्यां स्यात्तद्व्यवस्थेति स्वाश्रयं कश्चित्किन्त्वतु ,, ननु स्मृतित्वस्याभाव एव यत्रेति सावधारणं वक्तव्यमेवेति चेन्न एवकारेण किमधिकमभिधीयते भावो निषिध्यतइति चेन्न तस्याभाव पदेनैव लब्धत्वात् भावनिषेधोऽभावइत्यनर्थान्तरमिदं भावसामानाधिकरण्यनिषेधएवकारार्थइति चेन्न उक्तेनैव गतार्थत्वात् । अन्योन्याभावस्य च तस्य स्मृतावपि भावात् नहि भावसामानाधिकरण्यं स्मृतिः स्मृतौ च भावमभावं चैकत्र मन्यमानेन तस्याप्येष्टव्यत्वात् तयोः परस्पर प्रतिक्षेपरूपत्वात् नहि रूपरसयोरेकत्राभावेन तत्सामानाधिकरण्याभावः स्यात् समाविष्टयोर्भावाभावयोः परस्परप्रतिक्षेपात्मकतैव न सिद्धेदिति चेत् तर्हि तथाविधयोर्भावतदभावयोरसङ्गतत्वं न रूपरसयोरिति स्वचित्ते प्रमाणं रूपरसयोः परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वात्तदभावे तयोः सामानाधिकरण्याभाव आस्ताम् अत्र तु नैवमिति चेन्न तथात्वस्यासामानाधिकरण्यप्रयोजकत्वे तद्व्यतिरिक्तः सामानाधिकरण्यप्रयोजकः स्यादिति रूपरसादीनामसामानाधिकरण्यापत्तिः भावाभावयोरसामानाधिकरण्यानुपपत्तिश्च । असामानाधिकरण्यमेव यत्रेति विवक्षितमिति चेन्न एवकारार्थदोषस्य तादवस्थ्यात् । एतेन विलक्षणएवायमभावोभावसहासमानुपवेशी एवकारसमभिव्याहारेणोच्यतइति निरस्तं तस्यापि वैलक्षण्यं प्रतियोग्याश्रयनिषेधतासाम्येऽपि सामानाधिकरण्यविरहादुन्नेयं तच्च तुल्यमभावान्तरेण सामानाधिकरण्याभावप्रत्ययेनेति चेन्न प्रत्ययविशेषकस्यार्थस्य स्मृतावपि भावात् । अन्योन्याभावव्यतिरिक्तः स्मृतित्वाभावस्त्वयुक्तो च स्मृतिव्यतिरिक्तपक्षोक्त एव दोषः तदास्तां विस्तरः । नापि स्मृतित्वप्रतियोगिकमाश्रयस्य स्वरूपं तद्धी-

र्व्वेति चेत्। अन्योन्याभावेऽपि भवतामभावत्वव्यवस्थाया लक्षणत्वेनोक्त
प्रसङ्गस्य समानत्वात्। अथान्यदेव किञ्चित्संसर्गाभावनिर्व्वचनं क्रि-
यते तथाहि स्मृतित्वस्य यत्र संसर्गितया निषेधस्तत्र तदभावस्य
संसर्गाभावत्वं यत्र तु तदात्मत्वेन तत्र तदभावस्य न संसर्गाभावता
किन्त्वन्योन्याभावत्वमेव स इह न विवक्षितः पूर्व्वोक्तएव तु संसर्गा-
भावो विधित्सितइति नैतद्विचारसहं संसर्गितया निषेधइति येयं
तृतीया सा लक्षणे वा सहयोगे वा कारकभेदे वा करणादौ। नाद्यः
संसर्गितया लक्षितस्यैवान्योन्याभावमादाय प्रसङ्गात्। नापि द्वितीयः
तत्सहितस्यैवान्योन्यनिषेधस्य प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्। तृतीयस्तु न
सम्भवति अत्यन्तनिषेधस्यानुत्पत्तिधर्म्मकत्वात्। तस्य च प्रकृतोदा-
हरणत्वात् प्रकारवाचिनीयं तृतीयेति चेन्न प्रकारशब्दार्थस्याधिकस्य
निर्व्वक्तव्यत्वापातात्। प्रकारः प्रकारएवेति चेन्न अविदितलक्षणस्य
लक्षणमनभिधायेतरव्यवच्छेदेन तस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् अन्यथा
सर्व्वत्र प्रकारं प्रति लक्षणानभिधानापातात् को घट इत्यापृष्टे
घटइत्येवोत्तरं सङ्गच्छेत प्रकारइतिपक्षोनोपपन्नः सदोषत्वादिति
वक्ता को दोषइत्यभिधायैव च निवृत्तोभवेदिति। स्मृतित्ववत् स्मृते
र्लक्षणान्तरेण रक्षितत्वमनुभूतित्वमिति प्रत्युक्तं वेदितव्यम्। गृहीत
ग्राहि ज्ञानं स्मृतिरिति च स्मृतिलक्षणे धारावाहिकज्ञानेऽति
प्रसक्तिः। सापेक्षं ज्ञानं स्मृतिः सापेक्षता च स्वविषयनियमे
समानविषयज्ञानापेक्षतेति चेन्न प्रत्यभिज्ञायां तत्ताभागस्य स्मृति-
त्वापत्तेः एवमस्त्विति चेत्तर्हि प्रत्यभिज्ञायां स्मृत्यनुभवभागयोर्भिन्न
विषयत्वव्यवस्थितौ तदभेदः केन गृह्यतेति। संस्कारमात्रजं ज्ञानं
स्मृतिरित्यपि न सामग्रीतः सर्व्वसम्भवेन लक्षणस्यासम्भवात्। असा-
धारणतद्धेतुकधीत्वमिति चेन्न आत्मप्रत्यभिज्ञानेऽप्यापत्तेः आत्ममनो
योगस्यासाधारणत्वात्। कार्य्यज्ञानावधारणे च कारणत्वानवधारणात्
तदैक्ये च तदेव लक्षणं स्यात् येन ज्ञानेनार्थो ज्ञाततात्मकः क्रियते